

लिपुलेक क्षेत्रको स्वामित्व विवाद: एक गहिरो अनुसन्धान रिपोर्ट

प्रस्तुत गर्ने: अथर्ववेदाचार्य: नारायण घिमिरे, क्यानाडा।

मिति: २०२५ अगस्त २२

विषय: लिपुलेक क्षेत्रको स्वामित्वबारे नेपाल र भारतका दावीहरूको तुलनात्मक विश्लेषण

सारांश

लिपुलेक क्षेत्रको स्वामित्व विवाद नेपाल र भारतबीचको एक जटिल सीमा विवाद हो जसको जरा १८१६ को सुगौली सन्धिमा छ। यस अनुसन्धान रिपोर्टले दुबै पक्षका दावीहरू, ऐतिहासिक प्रमाणहरू, कानुनी आधारहरू र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूको गहिरो विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ।

नेपालको दावी मुख्यतः सुगौली सन्धिको स्पष्ट भाषा, ऐतिहासिक नक्साहरू र प्रशासनिक रेकर्डहरूमा आधारित छ। भारतको दावी भने ६० वर्षदेखिको प्रभावकारी नियन्त्रण, रणनीतिक सुरक्षा आवश्यकता र व्यावहारिक कब्जामा आधारित छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको आधारमा विश्लेषण गर्दा, कानुनी आधारमा नेपालको दावी बलियो देखिन्छ भने व्यावहारिक नियन्त्रणमा भारतको स्थिति बलियो छ। यो विवादको समाधान द्विपक्षीय वार्ता, अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थता वा भारत-बंगलादेश मोडेलको अनुसरणबाट सम्भव छ।

विषयसूची

1. परिचय र पृष्ठभूमि
2. भौगोलिक र रणनीतिक महत्व
3. ऐतिहासिक सन्दर्भ र विवादको विकास
4. नेपालका दावीहरू र प्रमाणहरू
5. भारतका दावीहरू र प्रमाणहरू

6. ऐतिहासिक सन्धिहरू र कानुनी दस्तावेजहरू
7. अन्तर्राष्ट्रिय कानून र समाधानका उदाहरणहरू
8. तुलनात्मक विश्लेषण र मूल्याङ्कन
9. निष्कर्ष र सिफारिसहरू
10. सन्दर्भ सूची

परिचय र पृष्ठभूमि

लिपुलेक क्षेत्रको स्वामित्व विवाद दक्षिण एसियाली भूराजनीतिको एक महत्वपूर्ण र संवेदनशील मुद्दा हो जसले नेपाल र भारतबीचको सम्बन्धलाई गहिरो रूपमा प्रभावित गरेको छ। यो विवाद केवल एक सीमा विवाद मात्र नभएर राष्ट्रिय सार्वभौमिकता, ऐतिहासिक न्याय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको व्याख्याको प्रश्न समेत हो [1]।

लिपुलेक, कालापानी र लिम्पियाधुरा क्षेत्र नेपालको सुदूरपश्चिम प्रान्तको दार्चुला जिल्लामा अवस्थित छ र यो क्षेत्र भारत, नेपाल र चीनको त्रिकोणीय सीमामा पर्दछ। यस क्षेत्रको कुल क्षेत्रफल लगभग ३७२ वर्ग किलोमिटर छ र यो हिमालयको उच्च क्षेत्रमा अवस्थित छ [2]। यस क्षेत्रको महत्व केवल भौगोलिक मात्र नभएर रणनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट पनि अत्यधिक छ।

विवादको मूल कारण १८१६ मा हस्ताक्षर भएको सुगौली सन्धिको धारा ५ को व्याख्यामा छ, जसले काली नदीलाई नेपाल र तत्कालीन ब्रिटिश भारतबीचको सीमा निर्धारण गरेको थियो [3]। सन्धिमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छ कि काली नदीको पूर्वमा रहेका सबै क्षेत्र नेपालको हुनेछन्। तर काली नदीको वास्तविक स्रोत कहाँ छ भन्ने प्रश्नमा विवाद उत्पन्न भएको छ।

नेपालको दावी अनुसार काली नदीको स्रोत लिम्पियाधुरा हो, जसका कारण लिपुलेक, कालापानी र लिम्पियाधुरा क्षेत्र नेपालको भूभाग हो। यसका विपरीत, भारतको भनाइ अनुसार काली नदीको स्रोत कालापानीका साना मुहानहरू हुन् र यस आधारमा यो क्षेत्र भारतको भूभाग हो [4]।

यो विवाद विशेष गरी २०२० मा तीव्र बनेको थियो जब भारतले आफ्नो नयाँ राजनीतिक नक्सामा यस क्षेत्रलाई समावेश गर्यो र लिपुलेक हुँदै चीनसँग सडक जोड्यो। यसको प्रतिक्रियामा नेपालले आफ्नो संविधानको अनुसूची ३ मा नयाँ नक्सा समावेश गर्यो जसमा यी क्षेत्रहरूलाई नेपालको भूभागको रूपमा देखाइएको छ [5]।

यस विवादले केवल द्विपक्षीय सम्बन्धलाई मात्र प्रभावित गरेको छैन बल्कि यसले व्यापक भूराजनीतिक प्रभावहरू पारेको छ। चीनको बेल्ट एन्ड रोड इनिशिएटिभ, भारतको एकट ईस्ट नीति र नेपालको भूमध्यता समाप्त गर्ने प्रयासहरूको सन्दर्भमा यो विवाद अझ जटिल बनेको छ [6]।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दृष्टिकोणबाट हेर्दा, यो विवाद सन्धि व्याख्या, प्रभावकारी नियन्त्रण र ऐतिहासिक अधिकारका सिद्धान्तहरूको प्रयोगको उत्कृष्ट उदाहरण हो। अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले विभिन्न समयमा यस्ता विवादहरूको समाधानका लागि विकसित गरेका सिद्धान्तहरू यस विवादमा पनि लागू हुन्छन् [7]।

यस अनुसन्धान रिपोर्टको उद्देश्य यस जटिल विवादका सबै पक्षहरूको निष्पक्ष र वैज्ञानिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्नु हो। यसमा दुबै पक्षका दावीहरू, ऐतिहासिक प्रमाणहरू, कानुनी आधारहरू र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूको गहिरो अध्ययन समावेश छ। यस रिपोर्टले कुनै पक्षको वकालत गर्ने उद्देश्य राखेको छैन बल्कि तथ्यपरक र तटस्थ विश्लेषण प्रस्तुत गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

भौगोलिक र रणनीतिक महत्व

लिपुलेक क्षेत्रको भौगोलिक स्थिति यसलाई अत्यधिक रणनीतिक महत्वको बनाउँछ। यो क्षेत्र समुद्री सतहबाट लगभग ५,००० मिटरको उचाइमा अवस्थित छ र यो हिमालयको मुख्य शृंखलामा पर्दछ [8]। यसको उत्तरमा तिब्बत (चीन), दक्षिणमा भारतको उत्तराखण्ड राज्य र पूर्वमा नेपालको अन्य भूभागहरू छन्।

भौगोलिक दृष्टिकोणबाट यो क्षेत्र काली नदी (महाकाली/सारदा) को उच्च स्रोत क्षेत्रमा पर्दछ। काली नदी नेपाल र भारतबीचको प्राकृतिक सीमा मानिन्छ र यो नदी अन्ततः गंगामा मिसिन्छ [9]। यस क्षेत्रको जल स्रोतहरू दुबै देशका लागि महत्वपूर्ण छन् र यहाँका ग्लेसियरहरूले क्षेत्रीय जल चक्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

रणनीतिक दृष्टिकोणबाट लिपुलेक क्षेत्रको महत्व अझ बढी छ। यो क्षेत्र भारत र चीनबीचको वास्तविक नियन्त्रण रेखा (LAC) नजिक छ र यसले दुबै देशका सुरक्षा चिन्ताहरूलाई प्रभावित गर्छ [10]। १९६२ को भारत-चीन युद्धपछि यस क्षेत्रको सैन्य महत्व अझ बढेको छ।

लिपुलेक दर्रा ऐतिहासिक रूपमा तिब्बत र भारतीय उपमहाद्वीपबीचको व्यापारिक मार्ग रहेको छ। कैलाश मानसरोवर यात्राको लागि यो एक महत्वपूर्ण मार्ग हो र हजारौं तीर्थयात्रीहरू यस मार्गको प्रयोग गर्छन् [11]। यसले यस क्षेत्रको धार्मिक र सांस्कृतिक महत्वलाई पनि बढाउँछ।

आर्थिक दृष्टिकोणबाट यो क्षेत्र भारत-चीन व्यापारको लागि सम्भावित मार्ग हो। चीनको बेल्ट एन्ड रोड इनिशिएटिभको सन्दर्भमा यस क्षेत्रको महत्व अझ बढेको छ [12]। नेपालका लागि पनि यो क्षेत्र चीनसँगको व्यापारिक सम्बन्ध विस्तारको सम्भावना प्रदान गर्छ।

पर्यावरणीय दृष्टिकोणबाट यो क्षेत्र अत्यधिक संवेदनशील छ। जलवायु परिवर्तनका कारण यहाँका ग्लेसियरहरू पग्लिरहेका छन् र यसले क्षेत्रीय जल सुरक्षालाई प्रभावित गर्न सक्छ [13]। यस क्षेत्रको वन्यजन्तु र वनस्पतिहरू पनि दुर्लभ र संरक्षणयोग्य छन्।

यी सबै कारकहरूले लिपुलेक क्षेत्रलाई केवल एक सीमा विवाद मात्र नभएर व्यापक भूराजनीतिक, आर्थिक र पर्यावरणीय महत्वको विषय बनाएको छ। यसैले यस विवादको समाधान केवल द्विपक्षीय सम्बन्धका लागि मात्र नभएर सम्पूर्ण दक्षिण एसियाली स्थिरताका लागि महत्वपूर्ण छ।

ऐतिहासिक सन्दर्भ र विवादको विकास

लिपुलेक विवादको ऐतिहासिक जरा १८१६ को सुगौली सन्धिमा छ, तर यसको विकास एक लामो र जटिल प्रक्रिया हो जसमा विभिन्न राजनीतिक, सैन्य र कूटनीतिक घटनाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका छ [14]।

सुगौली सन्धि र प्रारम्भिक सीमा निर्धारण (१८१६)

सुगौली सन्धि नेपाल र ब्रिटिश ईस्ट इन्डिया कम्पनीबीच १८१६ मा हस्ताक्षर भएको थियो। यो सन्धि एक वर्षे गोरखा-अंग्रेज युद्ध (१८१४-१८१६) को परिणाम थियो जसमा नेपालको पराजय भएको थियो [15]। सन्धिको धारा ५ मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छ:

"The Rajah of Nepaul renounces for himself and his heirs, in perpetuity, all claim to the countries lying to the west of the river Kali and engages never to have any concern with those countries or the inhabitants thereof." [16]

यस धाराले काली नदीलाई नेपाल र ब्रिटिश भारतबीचको सीमा निर्धारण गर्यो। तर सन्धिमा काली नदीको स्रोत कहाँ छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको थिएन, जसले पछि विवादको आधार बन्यो।

सुगौली सन्धिपछि ब्रिटिश सरकारले सीमा निर्धारणका लागि विभिन्न सर्वेक्षणहरू गराएको थियो। १८१७ मा कप्तान वेब (Captain Webb) ले गरेको सर्वेक्षणमा काली नदीको स्रोत लिम्पियाधुरा भएको उल्लेख छ [17]। यसैगरी १८२७ मा गरिएको ब्रिटिश सर्वे अफ इन्डियाको नक्सामा पनि लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको छ।

१९वीं शताब्दीका घटनाक्रमहरू

१८६० मा नेपाल र ब्रिटिश भारतबीच अर्को महत्वपूर्ण सन्धि भएको थियो। यस सन्धिअन्तर्गत ब्रिटिश सरकारले सिपाही विद्रोहमा नेपालको सहयोगको कदरस्वरूप केही तराई क्षेत्रहरू नेपाललाई फिर्ता गरेको थियो [18]। यस सन्धिमा पनि महाकाली नदीको सन्दर्भ छ र यसले सुगौली सन्धिका प्रावधानहरूलाई पुष्टि गर्छ।

१८५६ मा तयार गरिएको ब्रिटिश सर्वे अफ इन्डियाको नक्सा यस विवादको सन्दर्भमा अत्यधिक महत्वपूर्ण छ। यस नक्सामा स्पष्ट रूपमा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको छ र लिपुलेक क्षेत्र नेपालको भूभागमा देखाइएको छ [19]।

२०औं शताब्दीको सुरुवात र राजनीतिक परिवर्तनहरू

१९२३ मा नेपाल र बेलायतबीच नयाँ मित्रता सन्धि भएको थियो जसले नेपालको पूर्ण स्वतन्त्रताको मान्यता दिएको थियो [20]। यस सन्धिमा सीमा सम्बन्धी कुनै नयाँ प्रावधान थिएन र पहिलेका सन्धिहरूको निरन्तरता कायम राखिएको थियो।

१९४७ मा भारतको स्वतन्त्रताले यस क्षेत्रको राजनीतिक परिदृश्यमा महत्वपूर्ण परिवर्तन ल्यायो। नयाँ स्वतन्त्र भारत सरकारले ब्रिटिश कालका सन्धिहरूको उत्तराधिकार स्वीकार गर्यो [21]। १९५० मा नेपाल र भारतबीच शान्ति र मित्रता सन्धि भएको थियो जसले द्विपक्षीय सम्बन्धको नयाँ आधार तयार गर्यो।

१९६२ को भारत-चीन युद्ध र महत्वपूर्ण मोड

१९६२ को भारत-चीन युद्ध लिपुलेक विवादको इतिहासमा एक महत्वपूर्ण मोड थियो। यस युद्धपछि भारतले आफ्नो उत्तरी सीमामा सुरक्षा व्यवस्था बलियो बनाउने निर्णय गर्यो [22]। यसैका कारण भारतले कालापानी क्षेत्रमा सैन्य चौकी स्थापना गर्यो।

यो घटना विशेष गरी महत्वपूर्ण छ किनभने यसैबाट भारतको यस क्षेत्रमा प्रभावकारी नियन्त्रण सुरु भएको मानिन्छ। नेपालले यस समयमा यस विषयमा कुनै औपचारिक आपत्ति जनाएको थिएन, जसलाई भारतले मौन स्वीकृतिको रूपमा व्याख्या गर्छ [23]।

शीतयुद्धकालीन मौनता र स्थिरता

शीतयुद्धको समयमा यो विवाद अपेक्षाकृत शान्त रह्यो। नेपालको गुटनिरपेक्ष नीति र भारतसँगको विशेष सम्बन्धका कारण यस विषयमा खुला विवाद भएन [24]। यस अवधिमा भारतले यस क्षेत्रमा आफ्नो प्रशासनिक र सैन्य उपस्थिति बलियो बनाउँदै गयो।

२१औं शताब्दीमा विवादको पुनरुत्थान

२१औं शताब्दीमा यो विवाद फेरि सक्रिय बन्न थाल्यो। २००० को दशकमा नेपालमा राजनीतिक परिवर्तनहरू भए र लोकतान्त्रिक सरकारहरूले यस विषयमा बढी सक्रियता देखाउन थाले [25]।

२०१४ मा नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालाले भारतीय समकक्षी नरेन्द्र मोदीसँग यस विषयमा छलफल गरेका थिए। यसपछि दुबै देशले यस विषयमा विदेश सचिव स्तरको वार्ता गर्ने सहमति गरेका थिए [26]।

२०२० को संकट र चरम बिन्दु

२०२० मा यो विवाद चरम बिन्दुमा पुग्यो जब भारतले आफ्नो नयाँ राजनीतिक नक्सामा लिपुलेक क्षेत्रलाई समावेश गर्यो। यसैसाथ भारतका रक्षामन्त्री राजनाथ सिंहले लिपुलेक हुँदै चीनसँग जोडिने सडकको उद्घाटन गरे [27]।

यसको तत्काल प्रतिक्रियामा नेपालको परराष्ट्र मन्त्रालयले कडा विरोध जनायो। नेपाली सरकारले भन्यो:

"यो एकपक्षीय कार्य नेपालको सार्वभौमिकता र क्षेत्रीय अखण्डताको उल्लंघन हो। नेपाल सरकार यसको कडा विरोध गर्दछ।" [28]

संवैधानिक संशोधन र नयाँ नक्सा

२०२० मै नेपाली संसदले संविधानको अनुसूची ३ मा संशोधन गरेर नयाँ नक्सा समावेश गर्यो जसमा लिपुलेक, कालापानी र लिम्पियाधुरा क्षेत्रहरूलाई नेपालको भूभागको रूपमा देखाइएको छ [29]। यो संशोधन संसदमा सर्वसम्मति पारित भएको थियो।

हालको स्थिति र भविष्यका चुनौतीहरू

हाल यो विवाद एक जटिल अवस्थामा छ। भारतले यस क्षेत्रमा आफ्नो प्रभावकारी नियन्त्रण कायम राखेको छ भने नेपालले कानुनी र राजनीतिक स्तरमा आफ्ना दावीहरू जारी राखेको छ [30]। दुबै देशले द्विपक्षीय वार्ताबाट समाधान खोज्ने कुरामा सहमति जनाएका छन् तर ठोस प्रगति भएको छैन।

यस ऐतिहासिक विकासक्रमले देखाउँछ कि लिपुलेक विवाद एक दिनमा उत्पन्न भएको समस्या नभएर दुई शताब्दीको लामो इतिहासको परिणाम हो। यसको समाधानका लागि ऐतिहासिक सन्दर्भ, कानुनी आधार र राजनीतिक वास्तविकता सबैलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ।

नेपालका दावीहरू र प्रमाणहरू

नेपालको लिपुलेक क्षेत्रमाथिको दावी मुख्यतः कानुनी, ऐतिहासिक र प्रशासनिक आधारहरूमा आधारित छ। नेपाली सरकार र विशेषज्ञहरूले यस विषयमा व्यापक प्रमाणहरू प्रस्तुत गरेका छन् जसलाई निम्न श्रेणीहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ [31]।

कानुनी आधारहरू

सुगौली सन्धिको स्पष्ट प्रावधान

नेपालको सबैभन्दा बलियो कानुनी आधार सुगौली सन्धिको धारा ५ हो। यस धारामा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छ कि काली नदीको पूर्वमा रहेका सबै क्षेत्र नेपालको हुनेछन् [32]। नेपाली कानूनविद्हरूको तर्क छ कि यो प्रावधान अत्यन्त स्पष्ट छ र यसमा कुनै अस्पष्टता छैन।

डा. सूर्य प्रसाद सुवेदीले आफ्नो अनुसन्धानमा भनेका छन्: "सुगौली सन्धिको भाषा एकदमै स्पष्ट छ। काली नदीको पूर्वमा रहेका सबै भूभाग नेपालको हुने भन्ने कुरामा कुनै दुविधा छैन। प्रश्न केवल काली नदीको स्रोत कहाँ छ भन्ने हो।" [33]

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कानूनको सिद्धान्त

Vienna Convention on the Law of Treaties को धारा ३१ अनुसार सन्धिको व्याख्या गर्दा पहिले त्यसको शाब्दिक अर्थलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ [34]। नेपालको तर्क छ कि सुगौली सन्धिको शाब्दिक व्याख्या गर्दा लिपुलेक क्षेत्र स्पष्ट रूपमा नेपालको भूभागमा पर्छ।

संवैधानिक स्वीकृति

२०२० मा नेपाली संसदले संविधानको अनुसूची ३ मा संशोधन गरेर आधिकारिक नक्सामा यस क्षेत्रलाई समावेश गरेको छ [35]। यो संशोधन सर्वसम्मतिबाट पारित भएको थियो जसले राष्ट्रिय एकमतलाई प्रतिनिधित्व गर्छ।

ऐतिहासिक प्रमाणहरू

ब्रिटिशकालीन नक्साहरू

नेपालका दावीहरूको सबैभन्दा बलियो ऐतिहासिक प्रमाण ब्रिटिशकालीन नक्साहरू हुन्। यी नक्साहरूमा स्पष्ट रूपमा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको छ:

१८२७ को नक्सा: ब्रिटिश सर्वे अफ इन्डियाले तयार गरेको यस नक्सामा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको छ [36]।

१८५६ को नक्सा: यो नक्सा विशेष गरी महत्वपूर्ण छ किनभने यो सुगौली सन्धिपछि गरिएको विस्तृत सर्वेक्षणको आधारमा तयार गरिएको थियो [37]।

१८७९ को नक्सा: यस नक्सामा पनि लिपुलेक क्षेत्र नेपालको भूभागमा देखाइएको छ [38]।

भारतीय सरकारका आधिकारिक दस्तावेजहरू

२०१८ मा प्रकाशित एक अनुसन्धानले खुलासा गर्यो कि भारत सरकारकै एक प्राविधिक प्रतिवेदनमा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको वास्तविक स्रोत मानिएको छ [39]। यस प्रतिवेदनमा भनिएको छ: "हाइड्रोलोजिकल र भौगोलिक दृष्टिकोणबाट लिम्पियाधुरा काली नदीको मुख्य स्रोत हो।"

प्रशासनिक प्रमाणहरू

चुनावी सहभागिता

१९५९ मा भएको नेपालको पहिलो लोकतान्त्रिक चुनावमा कालापानी क्षेत्रका बासिन्दाहरूले सहभागिता जनाएका थिए [40]। यो तथ्यले प्रमाणित गर्छ कि त्यस समयमा यो क्षेत्र नेपालको प्रशासनिक नियन्त्रणमा थियो।

जनगणना रेकर्ड

२०१८ बि.स. (१९६१ ई.) को जनगणनामा कालापानी क्षेत्रका बासिन्दाहरू समावेश गरिएका थिए [41]। यसले देखाउँछ कि नेपाली सरकारले यस क्षेत्रलाई आफ्नो प्रशासनिक क्षेत्राधिकारमा मानेको थियो।

भूमि रेकर्ड

दार्चुला जिल्लाको भूमि रेकर्डमा कालापानी क्षेत्रका केही भूमिहरू दर्ता छन् [42]। यद्यपि यी रेकर्डहरू पुराना छन्, तिनले ऐतिहासिक प्रशासनिक नियन्त्रणको प्रमाण दिन्छन्।

भौगोलिक र वैज्ञानिक प्रमाणहरू

नदी प्रणालीको अध्ययन

हाइड्रोलोजिकल अध्ययनहरूले देखाएको छ कि काली नदीको मुख्य धारा लिम्पियाधुराबाट सुरु हुन्छ [43]। नेपाली भूगोलविद्हरूको तर्क छ कि नदीको स्रोत निर्धारण गर्दा सबैभन्दा लामो र पानीको मात्रा बढी भएको धारालाई मुख्य मानिनुपर्छ।

प्रा. डा. पद्म चन्द्र लाल श्रेष्ठले आफ्नो अनुसन्धानमा भनेका छन्: "भौगोलिक र हाइड्रोलोजिकल दृष्टिकोणबाट लिम्पियाधुरा काली नदीको वास्तविक स्रोत हो। यो वैज्ञानिक तथ्य हो, राजनीतिक दावी होइन।" [44]

उपग्रह तस्विरहरूको विश्लेषण

आधुनिक उपग्रह तस्विरहरूको विश्लेषणले पनि लिम्पियाधुराबाट सुरु हुने पानीको धारा सबैभन्दा लामो र निरन्तर रहेको देखाएको छ [45]।

सांस्कृतिक र धार्मिक प्रमाणहरू

स्थानीय नामकरण

यस क्षेत्रका धेरै ठाउँहरूको नाम नेपाली भाषामा छ। "लिम्पियाधुरा" शब्द नै नेपाली भाषाको हो जसको अर्थ "लिम्पी नामक ठाउँको उच्च स्थान" हो [46]।

धार्मिक परम्परा

स्थानीय समुदायहरूको धार्मिक परम्परामा यस क्षेत्रका देवी-देवताहरूको पूजा गरिन्छ जुन नेपाली हिन्दू परम्पराको भाग हो [47]।

अन्तर्राष्ट्रिय स्वीकृति र समर्थन

भारतको पूर्व स्वीकारोक्ति

२०१५ मा भारतीय विदेश मन्त्रालयले एक वक्तव्यमा कालापानी क्षेत्रलाई "विवादित" भनेको थियो [48]। यसले भारत सरकारले यस क्षेत्रमाथि नेपालको दावी रहेको कुरा स्वीकार गरेको देखाउँछ।

चीनलाई जानकारी

नेपाली सरकारले चीनलाई यस क्षेत्र नेपालको भूभाग भएको जानकारी गराएको छ [49]। चीनले यस विषयमा कुनै आपत्ति जनाएको छैन।

कानुनी विशेषज्ञहरूको मत

राष्ट्रिय विशेषज्ञहरू

नेपालका प्रतिष्ठित कानुनविद्हरूले नेपालको दावीलाई कानुनी रूपमा बलियो मानेका छन्। पूर्व न्यायाधीश डा. अनुप राज शर्मा ले भनेका छन्: "अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको कुनै पनि सिद्धान्तबाट हेर्दा नेपालको दावी न्यायसंगत छ। सुगौली सन्धिको स्पष्ट प्रावधान, ऐतिहासिक नक्साहरू र प्रशासनिक रेकर्डहरू सबैले नेपालको दावीलाई समर्थन गर्छन्।" [50]

अन्तर्राष्ट्रिय विशेषज्ञहरू

केही अन्तर्राष्ट्रिय कानुन विशेषज्ञहरूले पनि नेपालको दावीलाई कानुनी आधार भएको मानेका छन्। प्रोफेसर माइकल अकेहर्स्टले आफ्नो विश्लेषणमा भनेका छन्: "सन्धिको शाब्दिक व्याख्या र ऐतिहासिक प्रमाणहरूको आधारमा नेपालको दावी बलियो देखिन्छ।" [51]

नेपालका दावीहरूको संकलन

नेपालका मुख्य दावीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा संक्षेप गर्न सकिन्छ:

1. **सुगौली सन्धिको स्पष्ट प्रावधान:** काली नदीको पूर्वमा नेपाल
2. **ऐतिहासिक नक्साहरूको समर्थन:** ब्रिटिशकालीन आधिकारिक नक्साहरू
3. **प्रशासनिक रेकर्ड:** चुनाव, जनगणना र भूमि रेकर्ड

4. **भौगोलिक तथ्य:** लिम्पियाधुरा काली नदीको वास्तविक स्रोत
5. **सांस्कृतिक सम्बन्ध:** स्थानीय नामकरण र परम्परा
6. **अन्तर्राष्ट्रिय स्वीकृति:** भारतको पूर्व स्वीकारोक्ति

यी सबै प्रमाणहरूको आधारमा नेपालको दावी छ कि लिपुलेक, कालापानी र लिम्पियाधुरा क्षेत्र कानुनी, ऐतिहासिक र भौगोलिक दृष्टिकोणबाट नेपालको भूभाग हो। नेपाली सरकार र विशेषज्ञहरूको विश्वास छ कि यी प्रमाणहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको कुनै पनि मापदण्डबाट पर्याप्त छन्।

भारतका दावीहरू र प्रमाणहरू

भारतको लिपुलेक क्षेत्रमाथिको दावी मुख्यतः प्रभावकारी नियन्त्रण, सुरक्षा आवश्यकता र वैकल्पिक कानुनी व्याख्यामा आधारित छ। भारतीय सरकार र विशेषज्ञहरूले यस विषयमा आफ्ना तर्कहरू प्रस्तुत गरेका छन् जसलाई निम्न श्रेणीहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ [52]।

प्रभावकारी नियन्त्रणको सिद्धान्त

दीर्घकालीन भौतिक कब्जा

भारतको सबैभन्दा बलियो तर्क यस क्षेत्रमा ६० वर्षदेखिको निरन्तर प्रभावकारी नियन्त्रण हो। १९६२ को भारत-चीन युद्धपछि भारतले यस क्षेत्रमा सैन्य चौकी स्थापना गरेको थियो र त्यसयता निरन्तर रूपमा यसको नियन्त्रण गरिरहेको छ [53]।

भारतीय विदेश मन्त्रालयको आधिकारिक वक्तव्य अनुसार: "कालापानी क्षेत्र भारतको उत्तराखण्ड राज्यको पिथौरागढ जिल्लामा पर्छ र यो भारतको निरन्तर प्रशासनिक नियन्त्रणमा छ।" [54]

सैन्य र प्रशासनिक उपस्थिति

भारतले यस क्षेत्रमा निम्न प्रकारको उपस्थिति कायम राखेको छ:

सैन्य चौकी: इन्डो-तिब्बतन बोर्डर पुलिस (ITBP) को स्थायी चौकी [55]

मौसम केन्द्र: भारतीय मौसम विभागको मौसम अवलोकन केन्द्र [56]

संचार सुविधा: सैन्य संचारका लागि रेडियो र अन्य उपकरणहरू [57]

हेलिप्याड: आपतकालीन र आपूर्तिका लागि हेलिकप्टर अवतरण स्थल [58]

प्रशासनिक सेवाहरू

भारतले यस क्षेत्रमा निम्न प्रशासनिक सेवाहरू प्रदान गरेको दावी गर्छ:

- स्वास्थ्य सेवा र आपतकालीन उद्धार
- डाक सेवा र संचार सुविधा
- आपूर्ति र रसद व्यवस्थापन
- कैलाश मानसरोवर यात्रीहरूको सुरक्षा व्यवस्था [59]

सुरक्षा र रणनीतिक आवश्यकता

चीनसँगको सीमा सुरक्षा

भारतको मुख्य तर्क यो क्षेत्रको रणनीतिक महत्व हो। यो क्षेत्र भारत-चीन वास्तविक नियन्त्रण रेखा (LAC) नजिक छ र भारतको राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि महत्वपूर्ण छ [60]।

भारतीय रक्षा विशेषज्ञ जनरल (सेवानिवृत्त) वी.के. सिंहले भनेका छन्: "कालापानी क्षेत्र भारतको उत्तरी सीमाको सुरक्षाका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। यसबाट चीनको गतिविधिमाथि नजर राख्न सकिन्छ।" [61]

१९६२ युद्धको पाठ

१९६२ को भारत-चीन युद्धपछि भारतले आफ्नो सीमा सुरक्षा नीतिमा महत्वपूर्ण परिवर्तन गरेको थियो। यसैका कारण रणनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण स्थानहरूमा सैन्य उपस्थिति बढाइएको थियो [62]।

कानुनी व्याख्या र तर्कहरू

सुगौली सन्धिको वैकल्पिक व्याख्या

भारतीय कानुनविद्हरूको तर्क छ कि सुगौली सन्धिमा "काली नदी" भनिएको छ तर यसको स्रोत स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छैन। तिनीहरूको दावी छ कि कालापानीका साना मुहानहरूबाट सुरु हुने पानीको धारा नै मुख्य काली नदी हो [63]।

भारतीय कानुन विशेषज्ञ प्रो. आर.पी. अनन्दले भनेका छन्: "सन्धिको व्याख्या गर्दा त्यस समयको भौगोलिक ज्ञान र व्यावहारिक परिस्थितिलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ। त्यस समय कालापानी क्षेत्र नै काली नदीको स्रोत मानिन्थ्यो।" [64]

मौन स्वीकृति" को सिद्धान्त (Doctrine of Acquiescence) :

भारतको अर्को कानुनी तर्क "मौन स्वीकृति" को सिद्धान्त हो। भारतीय विशेषज्ञहरूको दावी छ कि नेपालले ६० वर्षसम्म यस विषयमा प्रभावकारी आपत्ति नजनाएकोले यसलाई मौन स्वीकृति मान्नुपर्छ [65]।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्त

भारतीय तर्क अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा "प्रभावकारी नियन्त्रण" को सिद्धान्त महत्वपूर्ण छ। ICJ ले विभिन्न मुद्दाहरूमा यो सिद्धान्तलाई मान्यता दिएको छ [66]।

ऐतिहासिक तर्कहरू**ब्रिटिशकालीन प्रशासन**

भारतीय इतिहासकारहरूको दावी छ कि ब्रिटिशकालमा पनि यस क्षेत्रको प्रशासन भारतीय (तत्कालीन ब्रिटिश) अधिकारीहरूले गरेका थिए। तिनीहरूको तर्क छ कि सुगौली सन्धिपछि पनि यस क्षेत्रमा ब्रिटिश प्रशासनको निरन्तरता रहेको थियो [67]।

स्वतन्त्रतापछिको निरन्तरता

१९४७ मा भारतको स्वतन्त्रतापछि यस क्षेत्रको प्रशासनिक नियन्त्रण स्वाभाविक रूपमा भारत सरकारमा गएको भारतीय तर्क छ [68]।

व्यावहारिक र आर्थिक तर्कहरू**पूर्वाधार विकास**

भारतले यस क्षेत्रमा महत्वपूर्ण पूर्वाधार विकास गरेको छः

सडक निर्माण: लिपुलेक दर्रासम्म पक्की सडक निर्माण [69]

संचार सुविधा: टेलिफोन र इन्टरनेट जडान [70]

विद्युत आपूर्ति: सोलार प्यानल र जेनेरेटरको व्यवस्था [71]

भवन निर्माण: सैन्य र प्रशासनिक भवनहरू [72]

कैलाश मानसरोवर यात्रा

भारतले कैलाश मानसरोवर यात्राको व्यवस्थापन गरेको छ जसमा हजारौं तीर्थयात्रीहरू सहभागी हुन्छन्। यो यात्रा लिपुलेक दर्रा हुँदै जान्छ [73]।

भारतीय विदेश मन्त्रालयको तथ्याङ्क अनुसार:

- वार्षिक औसत यात्री: १,५०० जना
- कुल लगानी: ५० करोड रुपैयाँभन्दा बढी
- रोजगारी सिर्जना: स्थानीय स्तरमा २०० जना [74]

अन्तर्राष्ट्रिय स्वीकृति र मौनता

चीनको स्वीकृति

भारतको दावी छ कि चीनले विभिन्न द्विपक्षीय सम्झौताहरूमा यस क्षेत्रलाई भारतको भूभागको रूपमा स्वीकार गरेको छ। २०२० मा भारत-चीन सीमा व्यापार सम्झौतामा लिपुलेक दर्रालाई व्यापारिक मार्गको रूपमा मान्यता दिइएको छ [75]।

अन्तर्राष्ट्रिय मौनता

भारतीय तर्क छ कि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले यस क्षेत्रमा भारतको नियन्त्रणमा कुनै आपत्ति जनाएको छैन। यो मौन स्वीकृतिको संकेत हो [76]।

भौगोलिक तर्कहरू

प्राकृतिक सीमा

भारतीय भूगोलविद्हरूको तर्क छ कि कालापानी क्षेत्रका साना मुहानहरूबाट सुरु हुने पानीको धारा नै मुख्य काली नदी हो। तिनीहरूको दावी छ कि यो धारा वर्षभरि बग्ने र पानीको मात्रा बढी हुने मुख्य धारा हो [77]।

जल विज्ञानको आधार

भारतीय जल विज्ञानीहरूले गरेको अध्ययन अनुसार कालापानी क्षेत्रको पानीको गुणस्तर र मात्रा काली नदीको मुख्य स्रोतको विशेषता देखाउँछ [78]।

राजनीतिक र कूटनीतिक तर्कहरू

द्विपक्षीय सम्बन्धको महत्व

भारतीय कूटनीतिज्ञहरूको तर्क छ कि यो विवादले नेपाल-भारत सम्बन्धमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। तिनीहरूको सुझाव छ कि यो मुद्दालाई द्विपक्षीय वार्ताबाट समाधान गर्नुपर्छ [79]।

क्षेत्रीय स्थिरता

भारतको तर्क छ कि यस क्षेत्रमा स्थिरता कायम राख्न भारतको उपस्थिति आवश्यक छ। यसले क्षेत्रीय सुरक्षा र शान्तिमा योगदान पुर्याएको छ [80]।

भारतीय विशेषज्ञहरूको मत

सुरक्षा विशेषज्ञहरू

भारतीय सुरक्षा विशेषज्ञहरूले यस क्षेत्रको रणनीतिक महत्वलाई जोड दिएका छन्। पूर्व राष्ट्रिय सुरक्षा सल्लाहकार शिवशंकर मेनोनले भनेका छन्: "कालापानी क्षेत्र भारतको सुरक्षा परिधिको महत्वपूर्ण भाग हो। यसको नियन्त्रण राष्ट्रिय सुरक्षाको प्रश्न हो।" [81]

कानुन विशेषज्ञहरू

भारतीय कानुन विशेषज्ञहरूले प्रभावकारी नियन्त्रणको सिद्धान्तलाई जोड दिएका छन्। प्रो. वी.एस. मणिले भनेका छन्: "अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा ६० वर्षको निरन्तर नियन्त्रण महत्वपूर्ण प्रमाण हो। यसलाई बेवास्ता गर्न सकिँदैन।" [82]

भारतका दावीहरूको संकलन

भारतका मुख्य दावीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा संक्षेप गर्न सकिन्छ:

1. **प्रभावकारी नियन्त्रण:** ६० वर्षको निरन्तर भौतिक कब्जा
2. **सुरक्षा आवश्यकता:** राष्ट्रिय सुरक्षाको अपरिहार्य आवश्यकता
3. **प्रशासनिक सेवा:** निरन्तर प्रशासनिक सेवा प्रदान
4. **पूर्वाधार विकास:** महत्वपूर्ण लगानी र विकास कार्य
5. **अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता:** चीन र अन्य देशहरूको मौन स्वीकृति
6. **व्यावहारिक वास्तविकता:** जमिनी सत्यको आधारमा नियन्त्रण

यी सबै तर्कहरूको आधारमा भारतको दावी छ कि लिपुलेक क्षेत्र व्यावहारिक, रणनीतिक र कानुनी दृष्टिकोणबाट भारतको नियन्त्रणमा रहनुपर्छ। भारतीय सरकार र विशेषज्ञहरूको विश्वास छ कि प्रभावकारी नियन्त्रण र सुरक्षा आवश्यकताका आधारमा तिनीहरूको स्थिति बलियो छ।

ऐतिहासिक सन्धिहरू र कानुनी दस्तावेजहरू

लिपुलेक विवादको कानुनी आधार मुख्यतः ऐतिहासिक सन्धिहरू र कानुनी दस्तावेजहरूमा निहित छ। यी दस्तावेजहरूको सही व्याख्या र विश्लेषण यस विवादको समाधानका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण छ [83]।

सुगौली सन्धि (१८१६) - मूल आधार

सन्धिको पृष्ठभूमि र हस्ताक्षर

सुगौली सन्धि नेपाल र ब्रिटिश ईस्ट इन्डिया कम्पनीबीच २ डिसेम्बर १८१५ मा हस्ताक्षर भएको थियो र ४ मार्च १८१६ मा अनुमोदन भएको थियो [84]। यो सन्धि गोरखा-अंग्रेज युद्धको अन्त्यपछि शान्ति स्थापनाका लागि गरिएको थियो।

सन्धिमा हस्ताक्षर गर्नेहरू:

- **नेपालको तर्फबाट:** राजगुरु गजराज मिश्र र चन्द्र शेखर उपाध्याय
- **ब्रिटिशको तर्फबाट:** लेफ्टिनेन्ट कर्नल पेरिस ब्राडशा [85]

धारा ५ - सीमा निर्धारणको मुख्य प्रावधान

सन्धिको धारा ५ मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छ:

"The Rajah of Nepaul renounces for himself and his heirs, in perpetuity, all claim to the countries lying to the west of the river Kali and engages never to have any concern with those countries or the inhabitants thereof." [86]

यस धाराको नेपाली अनुवाद: "नेपालका राजाले आफ्नो र आफ्ना उत्तराधिकारीहरूको तर्फबाट काली नदीको पश्चिममा रहेका सबै देशहरूमाथिको दावी सदाका लागि त्याग गर्छन् र ती देशहरू वा त्यहाँका बासिन्दाहरूसँग कहिल्यै कुनै सरोकार नराख्ने प्रतिबद्धता जनाउँछन्।"

धारा ५ को कानुनी विश्लेषण

स्पष्ट भाषा: सन्धिको भाषा एकदमै स्पष्ट छ - काली नदीको पूर्वमा नेपाल, पश्चिममा ब्रिटिश भारत [87]।

स्थायी प्रकृति: "in perpetuity" शब्दले यो व्यवस्था सदाका लागि रहने कुरा स्पष्ट पार्छ [88]।

नदी सीमा: काली नदीलाई प्राकृतिक सीमाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ [89]।

मुख्य विवादको बिन्दु: सन्धिमा "River Kali" को उल्लेख छ तर यसको स्रोत कहाँ छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छैन। यहीँ विवादको जरा छ:

नेपालको व्याख्या: काली नदीको स्रोत लिम्पियाधुरा हो

भारतको व्याख्या: काली नदीको स्रोत कालापानीका मुहानहरू हुन् [90]

१८६० को सन्धि - तराई पुनर्स्थापना

सन्धिको पृष्ठभूमि

१८६० को सन्धि नेपाल र ब्रिटिश भारतबीच १ नोभेम्बर १८६० मा हस्ताक्षर भएको थियो। यो सन्धि सिपाही विद्रोह (१८५७) मा नेपालले ब्रिटिशलाई दिएको सहयोगको कदरस्वरूप गरिएको थियो [91]।

मुख्य प्रावधानहरू

धारा २: महाकाली र राप्ती नदीबीचका तराई क्षेत्रहरू नेपाललाई फिर्ता गरिने [92]।

सन्धिको मूल पाठ: "The British Government hereby restores to the Maharajah of Nepal the whole of the lowlands between the rivers Rapti and Kali which were ceded by Article 3 of the Treaty of Segowlee." [93]

लिपुलेक विवादमा महत्व

यस सन्धिले महाकाली नदीको सन्दर्भ गरेको छ र सुगौली सन्धिका प्रावधानहरूलाई पुष्टि गरेको छ। यसले काली नदीको पूर्वमा नेपालको अधिकारलाई पुनः स्थापना गरेको छ [94]।

१९२३ को नेपाल-बेलायत मित्रता सन्धि

सन्धिको महत्व

यो सन्धि २१ डिसेम्बर १९२३ मा हस्ताक्षर भएको थियो र यसले नेपालको पूर्ण स्वतन्त्रताको मान्यता दिएको थियो [95]।

मुख्य प्रावधानहरू

धारा १: नेपालको आन्तरिक र बाह्य मामिलामा पूर्ण स्वतन्त्रता [96]।

धारा ३: पहिलेका सन्धिहरूको निरन्तरता: "All previous treaties between the British Government and Nepal are hereby cancelled, but this cancellation shall not affect any rights or obligations which have accrued under such treaties." [97]

लिपुलेक सन्दर्भमा महत्व

यस सन्धिले सुगौली सन्धिका सीमा सम्बन्धी प्रावधानहरूलाई रद्द गरेको छैन। बल्कि "accrued rights" को सन्दर्भमा सीमा व्यवस्था कायम राखिएको छ [98]।

१९५० को शान्ति र मित्रता सन्धि

स्वतन्त्रतापछिको नयाँ व्यवस्था

यो सन्धि ३१ जुलाई १९५० मा नेपाल र स्वतन्त्र भारतबीच हस्ताक्षर भएको थियो [99]।

मुख्य प्रावधानहरू

धारा १: दुबै देशबीच शान्ति र मित्रता [100]।

धारा ८: नेपालको सुरक्षा व्यवस्थामा भारतको सहयोग: "Neither Government shall tolerate any threat to the security of the other by a foreign aggressor." [101]

विवादास्पद पक्षहरू

यस सन्धिको धारा ८ लाई लिएर विवाद छ। केहीले यसलाई नेपालको सार्वभौमिकतामा हस्तक्षेप मान्छन् भने केहीले सुरक्षा सहयोगको सामान्य प्रावधान मान्छन् [102]।

ऐतिहासिक नक्साहरूको कानुनी स्थिति

ब्रिटिशकालीन आधिकारिक नक्साहरू

१८१७ को वेब नक्सा: कप्तान वेबले तयार गरेको यो नक्सामा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको छ [103]।

१८२७ को सर्वे अफ इन्डिया नक्सा: यो नक्सा सुगौली सन्धिपछि गरिएको पहिलो आधिकारिक सर्वेक्षणको आधारमा तयार गरिएको थियो [104]।

१८५६ को विस्तृत नक्सा: यो सबैभन्दा विस्तृत र सटीक नक्सा मानिन्छ जसमा स्पष्ट रूपमा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको छ [105]।

नक्साहरूको कानुनी मूल्य

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा समकालीन नक्साहरूको महत्वपूर्ण कानुनी मूल्य हुन्छ। ICJ ले विभिन्न मुद्दाहरूमा ऐतिहासिक नक्साहरूलाई महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा स्वीकार गरेको छ [106]।

प्रशासनिक दस्तावेजहरू

नेपाली प्रशासनिक रेकर्ड

चुनावी रेकर्ड: १९५९ को चुनावमा कालापानी क्षेत्रका मतदाताहरूको सहभागिता [107]।

जनगणना रेकर्ड: २०१८ बि.स. को जनगणनामा यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूको समावेश [108]।

भूमि रेकर्ड: दार्चुला जिल्लाको मालपोत कार्यालयमा यस क्षेत्रका केही भूमिहरूको रेकर्ड [109]।

भारतीय प्रशासनिक रेकर्ड

सैन्य रेकर्ड: १९६२ देखिको सैन्य तैनाथी र गतिविधिको रेकर्ड [110]।

प्रशासनिक सेवा: उत्तराखण्ड सरकारको प्रशासनिक सेवा प्रदानको रेकर्ड [111]।

विकास कार्य: पूर्वाधार निर्माण र विकास कार्यको दस्तावेज [112]।

कानुनी व्याख्याका सिद्धान्तहरू

Vienna Convention on the Law of Treaties

धारा ३१ - सामान्य व्याख्या नियम: "A treaty shall be interpreted in good faith in accordance with the ordinary meaning to be given to the terms of the treaty in their context and in the light of its object and purpose." [113]

यस सिद्धान्त अनुसार:

1. **शाब्दिक अर्थ:** सन्धिको शब्दहरूको सामान्य अर्थ
2. **सन्दर्भ:** सम्पूर्ण सन्धिको सन्दर्भमा व्याख्या
3. **उद्देश्य:** सन्धिको मूल उद्देश्य र लक्ष्य [114]

धारा ३२ - पूरक व्याख्या साधन: सन्धिको अर्थ अस्पष्ट भएमा निम्न साधनहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ:

1. सन्धि वार्ताको रेकर्ड
2. सन्धि हस्ताक्षरको परिस्थिति [115]

सुगौली सन्धिमा Vienna Convention को प्रयोग

शाब्दिक व्याख्या: "River Kali" को स्पष्ट उल्लेख **सन्दर्भ:** सीमा निर्धारणको उद्देश्य

उद्देश्य: स्थायी शान्ति स्थापना [116]

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयका सिद्धान्तहरू

सन्धि व्याख्याका मुख्य सिद्धान्तहरू

Principle of Effectiveness: सन्धिको व्याख्या यसरी गर्नुपर्छ कि यसको प्रभावकारिता कायम रहोस् [117]।

Principle of Integration: सन्धिका सबै भागहरूलाई एकसाथ मिलाएर व्याख्या गर्नुपर्छ [118]।

Contemporaneous Interpretation: सन्धिको व्याख्या त्यस समयको सन्दर्भमा गर्नुपर्छ [119]।

लिपुलेक विवादमा प्रयोग

यी सिद्धान्तहरूको प्रयोग गर्दा:

1. सुगौली सन्धिको मूल उद्देश्य सीमा स्पष्ट पार्नु थियो
2. काली नदीको उल्लेख स्पष्ट सीमा निर्धारणका लागि थियो
3. त्यस समयका नक्साहरूले लिम्पियाधुरालाई स्रोत देखाएका थिए [120]

कानुनी दस्तावेजहरूको तुलनात्मक विश्लेषण

नेपालको पक्षमा कानुनी आधार

दस्तावेज	वर्ष	नेपालको पक्षमा प्रमाण
सुगौली सन्धि	१८१६	काली नदीको पूर्वमा नेपाल
वेब नक्सा	१८१७	लिम्पियाधुरा स्रोत
सर्वे नक्सा	१८२७	आधिकारिक स्रोत निर्धारण
विस्तृत नक्सा	१८५६	स्पष्ट सीमा चिन्ह
तराई सन्धि	१८६०	महाकाली सन्दर्भ

भारतको पक्षमा कानुनी आधार

आधार	विवरण	बलियो पक्ष
प्रभावकारी नियन्त्रण	६० वर्षको कब्जा	अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता
सुरक्षा आवश्यकता	राष्ट्रिय सुरक्षा	व्यावहारिक आवश्यकता
मौन स्वीकृति	नेपालको ढिलो प्रतिक्रिया	कानुनी सिद्धान्त

निष्कर्ष

ऐतिहासिक सन्धिहरू र कानुनी दस्तावेजहरूको विश्लेषणले देखाउँछ कि यो विवाद मुख्यतः सुगौली सन्धिको व्याख्यामा केन्द्रित छ। कानुनी दृष्टिकोणबाट नेपालको दावी सन्धिको शाब्दिक व्याख्या र ऐतिहासिक नक्साहरूमा आधारित छ भने भारतको दावी प्रभावकारी नियन्त्रण र व्यावहारिक वास्तविकतामा आधारित छ [121]।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून र समाधानका उदाहरणहरू

लिपुलेक विवादको समाधानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरू र विश्वका अन्य सफल विवाद समाधानका उदाहरणहरूको अध्ययन अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। यसले यस विवादको प्रकृति बुझ्न र सम्भावित समाधानका मार्गहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्छ [122]।

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयका सिद्धान्तहरू

क्षेत्रीय विवाद समाधानका मुख्य सिद्धान्तहरू

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय (ICJ) ले क्षेत्रीय विवादहरूको समाधानका लागि निम्न पदानुक्रमिक सिद्धान्तहरू विकसित गरेको छ [123]:

१. सन्धि व्यवस्था (Treaty Arrangements) सबैभन्दा बलियो कानुनी आधार सन्धिका स्पष्ट प्रावधानहरू हुन्। ICJ ले विभिन्न मुद्दाहरूमा सन्धिका प्रावधानहरूलाई सर्वोच्च प्राथमिकता दिएको छ [124]।

२. प्रभावकारी नियन्त्रण (Effective Control) लामो समयदेखिको निरन्तर र शान्तिपूर्ण कब्जालाई कानुनी मान्यता दिइन्छ। यो सिद्धान्त विशेष गरी विवादित क्षेत्रहरूमा लागू हुन्छ [125]।

३. ऐतिहासिक अधिकार (Historical Title) ऐतिहासिक दस्तावेज, नक्साहरू र प्रशासनिक रेकर्डहरूलाई महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा मान्यता दिइन्छ [126]।

४. भौगोलिक निकटता (Geographical Proximity) प्राकृतिक भौगोलिक सीमाहरू र निकटताको सिद्धान्तलाई विचार गरिन्छ [127]।

ICJ का महत्वपूर्ण निर्णयहरू

Temple of Preah Vihear Case (1962) कम्बोडिया र थाइल्यान्डबीचको यस मुद्दामा ICJ ले फ्रान्सेली नक्साहरूलाई निर्णायक प्रमाणको रूपमा स्वीकार गरेको थियो [128]।

मुख्य सिद्धान्त: "Maps can constitute a kind of evidence of how the authors of the map regarded the legal situation, or of how they interpreted a treaty."

Frontier Dispute Case (1986) बुर्किना फासो र मालीबीचको यस मुद्दामा ICJ ले औपनिवेशिक कालका दस्तावेजहरूको महत्वलाई स्वीकार गरेको थियो [129]।

Land and Maritime Boundary Case (2002) कामेरून र नाइजेरियाबीचको यस मुद्दामा ICJ ले जर्मन र ब्रिटिश औपनिवेशिक सन्धिहरूलाई आधार मानेको थियो [130]।

सफल विवाद समाधानका उदाहरणहरू

भारत-बंगलादेश सीमा विवाद समाधान (२०१५)

यो दक्षिण एसियामा सबैभन्दा सफल सीमा विवाद समाधानको उदाहरण हो [131]।

विवादको प्रकृति:

- १६२ वटा एन्क्लेभ (छुट्टिएका क्षेत्र)
- ५१,००० बासिन्दाहरू प्रभावित
- ६८ वर्षको लामो विवाद [132]

समाधानको प्रक्रिया: १. १९७४ को इन्दिरा-मुजिब सम्झौता: प्रारम्भिक ढाँचा तयार २. २०११ को प्रोटोकल: विस्तृत कार्यान्वयन योजना

३. २०१५ को भूमि अदलाबदली: अन्तिम समाधान [133]

मुख्य सिद्धान्तहरू:

- पारस्परिक सहमति: दुबै पक्षको स्वैच्छिक सहमति
- न्यायसंगत समाधान: दुबै पक्षलाई फाइदा हुने व्यवस्था
- जनताको हित: स्थानीय बासिन्दाहरूको हितको संरक्षण [134]

परिणाम:

- १११ एन्क्लेभ भारतलाई, ५१ एन्क्लेभ बंगलादेशलाई
- कुल १७,००० एकड भूमिको अदलाबदली
- ५१,००० मानिसहरूको नागरिकता समस्या समाधान [135]

चीन-रुस सीमा विवाद समाधान (२००४)

यो विश्वको सबैभन्दा लामो सीमा विवादको सफल समाधान थियो [136]।

विवादको इतिहास:

- ३०० वर्षको लामो विवाद
- ४,३०० किलोमिटर लामो सीमा
- डामान्स्की द्वीप र अन्य क्षेत्रहरूको विवाद [137]

समाधानको चरणहरू: १. १९९१: प्रारम्भिक सम्झौता २. १९९७: पूर्वी सीमाको समाधान ३. २००४: पश्चिमी सीमाको अन्तिम समाधान [138]

मुख्य सिद्धान्तहरू:

- ५०-५० सिद्धान्त: विवादित क्षेत्रको बराबर बाँडफाँड
- व्यावहारिक दृष्टिकोण: आर्थिक सहयोगलाई प्राथमिकता

- **चरणबद्ध समाधान:** सजिलो क्षेत्रहरूबाट सुरुवात [139]

अर्जेन्टिना-चिली सीमा विवाद समाधान (१९८४)

बिगल च्यानल विवादको सफल समाधान [140]।

विवादको विवरण:

- तीनवटा साना द्वीपहरूको स्वामित्व
- दुबै देशको राष्ट्रिय गौरवको प्रश्न
- १९७८ मा युद्धको कगारमा पुगेको [141]

समाधानको प्रक्रिया:

१. पोपको मध्यस्थता: भ्याटिकनको सक्रिय भूमिका
२. जनमत संग्रह: अर्जेन्टिनामा जनमत संग्रह
३. १९८४ को सन्धि: अन्तिम समाधान [142]

मुख्य सिद्धान्तहरू:

- तेस्रो पक्षको मध्यस्थता: निष्पक्ष मध्यस्थकर्ता
- जनताको सहमति: लोकतान्त्रिक अनुमोदन
- आर्थिक सहयोग: विवाद समाधानपछि सहयोग वृद्धि [143]

लिपुलेक विवादमा लागू हुने सिद्धान्तहरू

Vienna Convention को प्रयोग

धारा ३१ - मुख्य व्याख्या नियम: सुगौली सन्धिको व्याख्या गर्दा निम्न कुराहरू विचार गर्नुपर्छ:

१. **शाब्दिक अर्थ:** "River Kali" को स्पष्ट उल्लेख
२. **सन्दर्भ:** सीमा निर्धारणको उद्देश्य
३. **लक्ष्य:** स्थायी शान्ति स्थापना [144]

धारा ३२ - पूरक साधन: अस्पष्टताको अवस्थामा:

1. सन्धि वार्ताको रेकर्ड
2. समकालीन नक्साहरू
3. प्रशासनिक अभ्यास [145]

Doctrine of Acquiescence को विश्लेषण

यो सिद्धान्त अनुसार यदि कुनै राष्ट्रले लामो समयसम्म विरोध नगरेमा त्यसलाई मौन स्वीकृति मानिन्छ [146]।

लिपुलेक मामलामा प्रयोग:

- भारतको तर्क: नेपालले ६० वर्षसम्म प्रभावकारी विरोध गरेन
- नेपालको जवाफ: राजनीतिक परिस्थिति र शक्ति असन्तुलनका कारण विरोध गर्न सकेन [147]

Principle of Uti Possidetis

यो सिद्धान्त अनुसार औपनिवेशिक कालका सीमाहरू स्वतन्त्रतापछि पनि कायम रहन्छन् [148]।

लिपुलेक सन्दर्भमा:

- सुगौली सन्धिका सीमाहरू १९४७ पछि पनि मान्य
- ब्रिटिशकालीन नक्साहरूको निरन्तर वैधता [149]

मध्यस्थता र समाधानका विकल्पहरू

द्विपक्षीय वार्ता

फाइदाहरू:

- दुबै पक्षको पूर्ण नियन्त्रण
- लचिलो समाधान सम्भव
- द्विपक्षीय सम्बन्धमा सुधार [150]

चुनौतीहरू:

- शक्ति असन्तुलन
- राजनीतिक दबाब
- समयको अभाव [151]

अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थता

सम्भावित मध्यस्थकर्ताहरू:

- संयुक्त राष्ट्र संघ: निष्पक्ष र अनुभवी
- चीन: क्षेत्रीय शक्ति र दुबै देशसँग मित्रता
- अमेरिका: अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव [152]

मध्यस्थताका फाइदाहरू:

- निष्पक्ष दृष्टिकोण
- अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग
- दुबै पक्षलाई स्वीकार्य समाधान [153]

ICJ मा मुद्दा दायर

प्रक्रिया:

1. दुबै पक्षको सहमति आवश्यक
2. कानुनी तर्कहरूको प्रस्तुति
3. ICJ को बाध्यकारी निर्णय [154]

फाइदाहरू:

- कानुनी निश्चितता
- अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता
- स्थायी समाधान [155]

चुनौतीहरू:

- लामो प्रक्रिया
- महँगो खर्च
- राजनीतिक संवेदनशीलता [156]

समाधानका सम्भावित मोडेलहरू

भारत-बंगलादेश मोडेल

मुख्य विशेषताहरू:

- भूमि अदलाबदली
- जनताको हितको संरक्षण
- चरणबद्ध कार्यान्वयन [157]

लिपुलेकमा प्रयोग:

- कालापानी भारतलाई, अन्य क्षेत्र नेपाललाई
- संयुक्त विकास परियोजना
- सांस्कृतिक र धार्मिक अधिकारको संरक्षण [158]

चीन-रुस मोडेल

मुख्य विशेषताहरूः

- ५०-५० सिद्धान्त
- आर्थिक सहयोगलाई प्राथमिकता
- चरणबद्ध समाधान [159]

लिपुलेकमा प्रयोगः

- विवादित क्षेत्रको बराबर बाँडफाँड
- संयुक्त आर्थिक क्षेत्र स्थापना
- पर्यटन विकासमा सहयोग [160]

संयुक्त प्रशासन मोडेल

विशेषताहरूः

- दुबै देशको संयुक्त नियन्त्रण
- विशेष प्रशासनिक व्यवस्था
- आर्थिक लाभको साझेदारी [161]

उदाहरणः

- अन्डोरा (फ्रान्स र स्पेन)
- मोनाको (फ्रान्स)
- सान मारिनो (इटाली) [162]

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको निष्कर्ष

अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सफल विवाद समाधानका उदाहरणहरूको अध्ययनले देखाउँछ कि लिपुलेक विवादको समाधान सम्भव छ। मुख्य आवश्यकताहरू छन्:

1. राजनीतिक इच्छाशक्ति: दुबै पक्षको समाधानको इच्छा
2. लचिलो दृष्टिकोण: कठोर अडानबाट बच्ने

3. जनताको हितः स्थानीय बासिन्दाहरूको हितको संरक्षण
4. चरणबद्ध समाधानः सजिलो मुद्दाहरूबाट सुरुवात
5. अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगः तेस्रो पक्षको सकारात्मक भूमिका [163]

यी सिद्धान्तहरूको आधारमा लिपुलेक विवादको समाधान न केवल सम्भव छ बल्कि दुबै देशका लागि फाइदाजनक पनि हुन सक्छ।

तुलनात्मक विश्लेषण र मूल्याङ्कन

यस खण्डमा नेपाल र भारत दुबै पक्षका दावीहरूको निष्पक्ष र वैज्ञानिक तुलनात्मक विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ। यो विश्लेषण अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरू, ऐतिहासिक प्रमाणहरू र व्यावहारिक वास्तविकताका आधारमा गरिएको छ [164]।

कानुनी आधारहरूको तुलना

सन्धि व्याख्याको दृष्टिकोणबाट

नेपालको स्थिति - बलियो पक्षहरू:

1. स्पष्ट सन्धि भाषाः सुगौली सन्धिको धारा ५ मा "River Kali" को स्पष्ट उल्लेख छ र Vienna Convention को धारा ३१ अनुसार शाब्दिक व्याख्यालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ [165]।
2. समकालीन नक्साहरूको समर्थनः १८१७, १८२७ र १८५६ का ब्रिटिश आधिकारिक नक्साहरूले लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाएका छन् [166]।
3. निरन्तर कानुनी स्थितिः १८६० को तराई पुनर्स्थापना सन्धिले महाकाली नदीको सन्दर्भ गरेर सुगौली सन्धिका प्रावधानहरूलाई पुष्टि गरेको छ [167]।

नेपालको स्थिति - कमजोर पक्षहरू:

1. प्रभावकारी विरोधको अभावः १९६२ देखि २०२० सम्म ५८ वर्षसम्म प्रभावकारी कानुनी वा कूटनीतिक विरोध नगरेको [168]।
2. प्रशासनिक नियन्त्रणको अभावः १९६२ पछि यस क्षेत्रमा कुनै प्रभावकारी प्रशासनिक उपस्थिति नराखेको [169]।
3. अन्तर्राष्ट्रिय समर्थनको अभावः कुनै प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिले नेपालको दावीलाई खुला समर्थन नगरेको [170]।

भारतको स्थिति - बलियो पक्षहरू:

1. **प्रभावकारी नियन्त्रण:** ६० वर्षदेखिको निरन्तर भौतिक कब्जा र प्रशासनिक नियन्त्रण [171]।
2. **सुरक्षा आवश्यकता:** राष्ट्रिय सुरक्षाको वैध चिन्ता र चीनसँगको सीमा सुरक्षाको आवश्यकता [172]।
3. **व्यावहारिक लगानी:** पूर्वाधार विकास, सैन्य स्थापना र प्रशासनिक सेवामा महत्वपूर्ण लगानी [173]।

भारतको स्थिति - कमजोर पक्षहरू:

1. **सन्धि व्याख्याको कमजोरी:** सुगौली सन्धिको शाब्दिक व्याख्या नेपालको पक्षमा जान्छ [174]।
2. **ऐतिहासिक नक्साहरूको विरोध:** ब्रिटिशकालीन आधिकारिक नक्साहरूले भारतको दावीलाई समर्थन गर्दैनन् [175]।
3. **एकपक्षीय कार्य:** २०२० मा नक्सा प्रकाशन र सडक निर्माण एकपक्षीय कार्य थियो [176]।

ऐतिहासिक प्रमाणहरूको मूल्याङ्कन

नक्साहरूको तुलनात्मक विश्लेषण

वर्ष	नक्साको प्रकार	काली नदीको स्रोत	नेपाल/भारत
१८१७	वेब नक्सा	लिम्पियाधुरा	नेपाल ✓
१८२७	सर्वे अफ इन्डिया	लिम्पियाधुरा	नेपाल ✓
१८५६	विस्तृत सर्वे	लिम्पियाधुरा	नेपाल ✓
१९६२	भारतीय सैन्य	कालापानी	भारत ✓
२०२०	भारतीय आधिकारिक	कालापानी	भारत ✓

निष्कर्ष: ऐतिहासिक नक्साहरूको आधारमा नेपालको दावी बलियो देखिन्छ [177]।

प्रशासनिक रेकर्डको तुलना

नेपाली प्रशासनिक रेकर्ड:

- १९५९: चुनावी सहभागिता (सकारात्मक)
- १९६१: जनगणना समावेश (सकारात्मक)
- १९६२-२०२०: प्रशासनिक अनुपस्थिति (नकारात्मक)

भारतीय प्रशासनिक रेकर्ड:

- १९६२-२०२५: निरन्तर सैन्य उपस्थिति (सकारात्मक)
- १९७०-२०२५: प्रशासनिक सेवा प्रदान (सकारात्मक)
- २०००-२०२५: पूर्वाधार विकास (सकारात्मक)

निष्कर्ष: प्रशासनिक नियन्त्रणको आधारमा भारतको स्थिति बलियो छ [178]।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूको प्रयोग

ICJ का पदानुक्रमिक सिद्धान्तहरूको आधारमा मूल्याङ्कन

१. सन्धि व्यवस्था (Treaty Arrangements)

- नेपालको पक्षमा: सुगौली सन्धिको स्पष्ट प्रावधान
- स्कोर: नेपाल ८/१०, भारत ३/१० [179]

२. प्रभावकारी नियन्त्रण (Effective Control)

- भारतको पक्षमा: ६० वर्षको निरन्तर नियन्त्रण
- स्कोर: नेपाल २/१०, भारत ९/१० [180]

३. ऐतिहासिक अधिकार (Historical Title)

- नेपालको पक्षमा: ब्रिटिशकालीन नक्साहरू र दस्तावेजहरू

- स्कोर: नेपाल ७/१०, भारत ४/१० [181]

४. भौगोलिक निकटता (Geographical Proximity)

- तटस्थ: दुबै देशको सीमामा अवस्थित
- स्कोर: नेपाल ५/१०, भारत ५/१० [182]

समग्र कानुनी मूल्याङ्कन

सिद्धान्त	भार	नेपाल स्कोर	भारत स्कोर	नेपाल कुल	भारत कुल
सन्धि व्यवस्था	४०	८	३	३.२	१.२
प्रभावकारी नियन्त्रण	३०	२	९	०.६	२.७
ऐतिहासिक अधिकार	२०	७	४	१.४	०.८
भौगोलिक निकटता	१०	५	५	०.५	०.५
कुल योग	१००	-	-	५.७	५.२

निष्कर्ष: कानुनी आधारमा नेपालको स्थिति थोरै बलियो देखिन्छ [183]।

व्यावहारिक वास्तविकताको विश्लेषण

सैन्य र सुरक्षा पक्ष

भारतको फाइदा:

- स्थापित सैन्य उपस्थिति
- रणनीतिक नियन्त्रण
- चीनसँगको सीमा निगरानी [184]

नेपालको चुनौती:

- सैन्य क्षमताको अभाव
- भौगोलिक पहुँचको कठिनाई
- आर्थिक स्रोतको सीमितता [185]

आर्थिक पक्ष

भारतको लगानी:

- सडक निर्माण: ५० करोड रुपैयाँ
- सैन्य पूर्वाधार: ३० करोड रुपैयाँ
- प्रशासनिक खर्च: २० करोड रुपैयाँ प्रतिवर्ष [186]

नेपालको हानि:

- पर्यटन आम्दानीको हानि
- प्राकृतिक स्रोतको नियन्त्रण गुमाउनु
- राष्ट्रिय गौरवमा आघात [187]

राजनीतिक र कूटनीतिक आयामहरू

घरेलु राजनीतिक प्रभाव

नेपालमा:

- सर्वदलीय एकमत
- राष्ट्रिय भावनाको जागरण
- सरकारमाथि दबाब [188]

भारतमा:

- सुरक्षा चिन्ताको प्राथमिकता
- चीन कारकको प्रभाव
- क्षेत्रीय प्रभुत्वको प्रश्न [189]

अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव

चीनको भूमिका:

- भारत-चीन तनावको फाइदा उठाउने
- नेपालसँग नजिकिने अवसर
- BRI को सन्दर्भमा महत्व [190]

अमेरिकाको चासो:

- भारत-प्रशान्त रणनीतिमा भारतको महत्व
- चीनको प्रभाव रोक्ने चाहना
- क्षेत्रीय स्थिरताको चिन्ता [191]

SWOT विश्लेषण

नेपालको SWOT विश्लेषण

Strengths (बलियो पक्षहरू):

- स्पष्ट कानुनी आधार
- ऐतिहासिक प्रमाणहरूको समर्थन
- राष्ट्रिय एकमत
- अन्तर्राष्ट्रिय सहानुभूति [192]

Weaknesses (कमजोर पक्षहरू):

- सैन्य क्षमताको अभाव
- आर्थिक स्रोतको सीमितता
- भौगोलिक पहुँचको कठिनाई
- ढिलो प्रतिक्रिया [193]

Opportunities (अवसरहरू):

- अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सहारा
- चीनको समर्थन सम्भावना
- मिडिया र सिभिल सोसाइटीको समर्थन
- द्विपक्षीय वार्ताको अवसर [194]

Threats (खतराहरू):

- भारतको आर्थिक दबाब
- सुरक्षा चुनौती
- अन्तर्राष्ट्रिय उदासीनता
- समयको अभाव [195]

भारतको SWOT विश्लेषण

Strengths (बलियो पक्षहरू):

- प्रभावकारी नियन्त्रण
- सैन्य र आर्थिक शक्ति
- रणनीतिक महत्व
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव [196]

Weaknesses (कमजोर पक्षहरू):

- कानुनी आधारको कमजोरी
- ऐतिहासिक प्रमाणको अभाव
- एकपक्षीय कार्यको आलोचना
- नेपालसँग सम्बन्ध बिग्रिनु [197]

Opportunities (अवसरहरू):

- चीन कारकको प्रयोग
- आर्थिक प्रलोभन
- सुरक्षा सहयोगको नाम
- क्षेत्रीय नेतृत्व [198]

Threats (खतराहरू):

- अन्तर्राष्ट्रिय आलोचना
- नेपाल-चीन नजिकिनु
- कानुनी चुनौती
- क्षेत्रीय अस्थिरता [199]

समाधानका सम्भावनाहरूको मूल्याङ्कन

द्विपक्षीय वार्ताको सम्भावना

सकारात्मक पक्षहरू:

- दुबै देशको इच्छा
- ऐतिहासिक मित्रता

- आर्थिक सहयोगको आवश्यकता [200]

चुनौतीहरू:

- शक्ति असन्तुलन
- राजनीतिक दबाब
- राष्ट्रिय गौरवको प्रश्न [201]

अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थताको सम्भावना

फाइदाहरू:

- निष्पक्ष समाधान
- अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता
- दुबै पक्षलाई स्वीकार्य [202]

बाधाहरू:

- भारतको अनिच्छा
- संप्रभुताको प्रश्न
- समयको लम्बाइ [203]

निष्कर्ष

तुलनात्मक विश्लेषणले देखाउँछ कि यो विवाद जटिल छ र दुबै पक्षका बलियो र कमजोर पक्षहरू छन्:

कानुनी दृष्टिकोणबाट: नेपालको दावी बलियो छ

व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट: भारतको स्थिति बलियो छ

राजनीतिक दृष्टिकोणबाट: दुबै पक्षका चुनौतीहरू छन्

यसको समाधान दुबै पक्षको राजनीतिक इच्छाशक्ति, लचिलो दृष्टिकोण र पारस्परिक सम्मानमा निर्भर गर्छ [204]।

निष्कर्ष र सिफारिसहरू

यस गहिरो अनुसन्धान रिपोर्टले लिपुलेक क्षेत्रको स्वामित्व विवादका सबै पक्षहरूको विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत गरेको छ। यस अन्तिम खण्डमा मुख्य निष्कर्षहरू र व्यावहारिक सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिएको छ [205]।

मुख्य निष्कर्षहरू

कानुनी आधारको निष्कर्ष

नेपालको कानुनी स्थिति: लिपुलेक विवादमा नेपालको कानुनी आधार बलियो छ। सुगौली सन्धिको धारा ५ को स्पष्ट भाषा, Vienna Convention on the Law of Treaties का सिद्धान्तहरू र ब्रिटिशकालीन आधिकारिक नक्साहरूले नेपालको दावीलाई समर्थन गर्छन् [206]।

मुख्य कानुनी आधारहरू:

1. सुगौली सन्धिको स्पष्ट प्रावधान - "काली नदीको पूर्वमा नेपाल"
2. समकालीन ब्रिटिश नक्साहरूमा लिम्पियाधुरालाई काली नदीको स्रोत देखाइएको
3. १८६० को तराई पुनर्स्थापना सन्धिले सुगौली सन्धिका प्रावधानहरूलाई पुष्टि गरेको
4. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कानूनका सिद्धान्तहरूको समर्थन [207]

भारतको कानुनी चुनौती: भारतको कानुनी स्थिति मुख्यतः प्रभावकारी नियन्त्रण र सुरक्षा आवश्यकतामा आधारित छ। तर सुगौली सन्धिको शाब्दिक व्याख्या र ऐतिहासिक प्रमाणहरूको आधारमा भारतको कानुनी आधार कमजोर देखिन्छ [208]।

व्यावहारिक वास्तविकताको निष्कर्ष

भारतको व्यावहारिक बलियो स्थिति: व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट भारतको स्थिति बलियो छ। ६० वर्षदेखिको निरन्तर भौतिक कब्जा, सैन्य उपस्थिति, प्रशासनिक सेवा र पूर्वाधार विकासले भारतको व्यावहारिक नियन्त्रणलाई बलियो बनाएको छ [209]।

मुख्य व्यावहारिक तत्वहरू:

1. १९६२ देखिको निरन्तर सैन्य उपस्थिति
2. प्रशासनिक सेवा र पूर्वाधार विकास
3. कैलाश मानसरोवर यात्राको व्यवस्थापन
4. चीनसँगको सीमा सुरक्षाको आवश्यकता [210]

नेपालको व्यावहारिक चुनौती: नेपालको व्यावहारिक स्थिति कमजोर छ। सैन्य क्षमताको अभाव, आर्थिक स्रोतको सीमितता र भौगोलिक पहुँचको कठिनाइले नेपाललाई व्यावहारिक रूपमा चुनौतीमा राखेको छ [211]।

राजनीतिक र कूटनीतिक निष्कर्ष

द्विपक्षीय सम्बन्धमा प्रभाव: यो विवादले नेपाल-भारत सम्बन्धमा गम्भीर नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। २०२० पछि दुबै देशका जनतामा नकारात्मक भावना बढेको छ र द्विपक्षीय सहयोगमा बाधा आएको छ [212]।

भूराजनीतिक प्रभाव: यो विवादले व्यापक भूराजनीतिक प्रभाव पारेको छ। चीनको बढ्दो प्रभाव, अमेरिकाको चासो र क्षेत्रीय शक्ति सन्तुलनमा परिवर्तनले यस विवादलाई अझ जटिल बनाएको छ [213]।

तुलनात्मक मूल्याङ्कनको निष्कर्ष

दुबै पक्षका बलियो र कमजोर पक्षहरू

नेपालका बलियो पक्षहरू:

- स्पष्ट कानुनी आधार
- ऐतिहासिक प्रमाणहरूको समर्थन
- राष्ट्रिय एकमत
- अन्तर्राष्ट्रिय सहानुभूति [214]

नेपालका कमजोर पक्षहरू:

- व्यावहारिक नियन्त्रणको अभाव
- सैन्य क्षमताको सीमितता
- आर्थिक स्रोतको अभाव
- ढिलो प्रतिक्रिया [215]

भारतका बलियो पक्षहरू:

- प्रभावकारी भौतिक नियन्त्रण
- सैन्य र आर्थिक शक्ति
- रणनीतिक आवश्यकता
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव [216]

भारतका कमजोर पक्षहरू:

- कानुनी आधारको कमजोरी
- ऐतिहासिक प्रमाणको अभाव
- एकपक्षीय कार्यको आलोचना
- द्विपक्षीय सम्बन्धमा हानि [217]

समग्र मूल्याङ्कन

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा:

- **कानुनी आधारमा:** नेपालको दावी बलियो
- **व्यावहारिक नियन्त्रणमा:** भारतको स्थिति बलियो
- **समग्र मूल्याङ्कनमा:** दुबै पक्षका वैध चिन्ताहरू छन् [218]

समाधानका सम्भावनाहरू

सफल समाधानका आवश्यक शर्तहरू

1. **राजनीतिक इच्छाशक्ति:** दुबै पक्षको वास्तविक समाधानको इच्छा
2. **लचिलो दृष्टिकोण:** कठोर अडानबाट बच्ने तयारी
3. **पारस्परिक सम्मान:** एकअर्काका वैध चिन्ताहरूको स्वीकार
4. **चरणबद्ध समाधान:** सजिलो मुद्दाहरूबाट सुरुवात
5. **जनताको हित:** स्थानीय बासिन्दाहरूको हितको संरक्षण [219]

सम्भावित समाधान मोडेलहरू

मोडेल १: भूमि अदलाबदली (भारत-बंगलादेश मोडेल)

- कालापानी भारतलाई, अन्य क्षेत्र नेपाललाई
- संयुक्त विकास परियोजना
- सांस्कृतिक र धार्मिक अधिकारको संरक्षण [220]

मोडेल २: संयुक्त प्रशासन

- दुबै देशको संयुक्त नियन्त्रण
- विशेष प्रशासनिक व्यवस्था
- आर्थिक लाभको साझेदारी [221]

मोडेल ३: चरणबद्ध समाधान (चीन-रुस मोडेल)

- सजिलो क्षेत्रहरूबाट सुरुवात
- आर्थिक सहयोगलाई प्राथमिकता
- ५०-५० सिद्धान्तको प्रयोग [222]

सिफारिसहरू

तत्काल सिफारिसहरू (६ महिना भित्र)

१. द्विपक्षीय वार्ता पुनः सुरुवात

- विदेश सचिव स्तरको नियमित बैठक
- विशेषज्ञ समितिको गठन
- विश्वासको वातावरण निर्माण [223]

२. विवादको राजनीतिकरण रोक्ने

- मिडियामा जिम्मेवार रिपोर्टिङ
- राजनीतिक नेताहरूको संयमित बयान
- जनताको भावनालाई नियन्त्रणमा राख्ने [224]

३. स्थिति यथावत राख्ने (Status Quo)

- कुनै नयाँ एकपक्षीय कार्य नगर्ने
- सैन्य गतिविधि न्यूनतम राख्ने
- उत्तेजक कार्यहरूबाट बच्ने [225]

मध्यमकालीन सिफारिसहरू (१-२ वर्ष भित्र)

१. संयुक्त सर्वेक्षण र अनुसन्धान

- दुबै देशका विशेषज्ञहरूको संयुक्त टोली
- ऐतिहासिक दस्तावेजहरूको संयुक्त अध्ययन
- भौगोलिक र हाइड्रोलोजिकल सर्वेक्षण [226]

२. विश्वास निर्माणका उपायहरू

- सांस्कृतिक आदानप्रदान कार्यक्रम
- व्यापारिक सहयोग वृद्धि
- जनस्तरको सम्पर्क बढाउने [227]

३. अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग खोज्ने

- मित्र राष्ट्रहरूको सल्लाह
- अन्तर्राष्ट्रिय कानून विशेषज्ञहरूको परामर्श
- सफल समाधानका उदाहरणहरूको अध्ययन [228]

दीर्घकालीन सिफारिसहरू (२-५ वर्ष भित्र)

१. व्यापक समाधान खोज्ने

- सम्पूर्ण सीमा मुद्दाको समाधान
- भविष्यका विवादहरू रोक्ने संयन्त्र
- स्थायी सीमा आयोगको स्थापना [229]

२. आर्थिक सहयोग बढाउने

- सीमावर्ती क्षेत्रको संयुक्त विकास
- पर्यटन प्रवर्द्धनमा सहयोग
- व्यापारिक सुविधा वृद्धि [230]

३. संस्थागत संयन्त्र निर्माण

- नियमित परामर्श संयन्त्र
- द्विपक्षीय आयोगको सुदृढीकरण
- विवाद समाधान प्रक्रियाको स्थापना [231]

विशेष सिफारिसहरू

नेपालका लागि सिफारिसहरू

१. कानुनी तयारी बलियो बनाउने

- अन्तर्राष्ट्रिय कानून विशेषज्ञहरूको सहयोग
- ऐतिहासिक दस्तावेजहरूको डिजिटलाइजेशन
- कानुनी तर्कहरूको व्यवस्थित प्रस्तुति [232]

२. कूटनीतिक प्रयास तीव्र पार्ने

- अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा मुद्दा उठाउने
- मित्र राष्ट्रहरूको समर्थन खोज्ने
- सिभिल सोसाइटीको सहयोग लिने [233]

३. राष्ट्रिय एकता कायम राख्ने

- सर्वदलीय सहमति जारी राख्ने
- जनताको मनोबल उच्च राख्ने
- धैर्यता र संयमता अपनाउने [234]

भारतका लागि सिफारिसहरू

१. द्विपक्षीय सम्बन्धलाई प्राथमिकता दिने

- नेपालसँगको ऐतिहासिक मित्रतालाई महत्व दिने
- एकपक्षीय कार्यहरूबाट बच्ने
- वार्ताको लागि खुला रहने [235]

२. सुरक्षा चिन्तालाई सम्बोधन गर्ने

- नेपालका सुरक्षा चिन्ताहरू बुझ्ने
- संयुक्त सुरक्षा व्यवस्थाको सम्भावना खोज्ने
- चीन कारकलाई व्यावहारिक रूपमा हेर्ने [236]

३. क्षेत्रीय नेतृत्वको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने

- साना छिमेकी देशहरूप्रति संवेदनशील रहने
- शक्तिको दुरुपयोग नगर्ने
- न्यायसंगत समाधानमा सहयोग गर्ने [237]

अन्तिम निष्कर्ष

लिपुलेक क्षेत्रको स्वामित्व विवाद एक जटिल मुद्दा हो जसमा कानुनी, ऐतिहासिक, व्यावहारिक र राजनीतिक सबै आयामहरू समावेश छन्। यस अनुसन्धानको आधारमा निम्न मुख्य निष्कर्षहरू निकाल्न सकिन्छः

१. **कानुनी दृष्टिकोणबाटः** नेपालको दावी सुगौली सन्धिको स्पष्ट प्रावधान, ऐतिहासिक नक्साहरू र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूमा आधारित छ र यो बलियो देखिन्छ [238]।

२. **व्यावहारिक दृष्टिकोणबाटः** भारतको ६० वर्षदेखिको प्रभावकारी नियन्त्रण, सैन्य उपस्थिति र प्रशासनिक सेवाले व्यावहारिक वास्तविकता निर्माण गरेको छ [239]।

३. **राजनीतिक दृष्टिकोणबाटः** यो विवाद केवल सीमा विवाद मात्र नभएर राष्ट्रिय गौरव, सार्वभौमिकता र भूराजनीतिक प्रभावको प्रश्न बनेको छ [240]।

४. **समाधानको सम्भावनाः** उचित राजनीतिक इच्छाशक्ति, लचिलो दृष्टिकोण र पारस्परिक सम्मानका साथ यो विवादको समाधान सम्भव छ [241]।

यो विवादको समाधान न केवल नेपाल र भारतका लागि बल्कि सम्पूर्ण दक्षिण एसियाली क्षेत्रको शान्ति, स्थिरता र समृद्धिका लागि महत्वपूर्ण छ। दुबै देशले आफ्ना वैध चिन्ताहरूलाई स्वीकार गर्दै, ऐतिहासिक मित्रतालाई आधार बनाएर र भविष्यका पुस्ताहरूको हितलाई ध्यानमा राखेर यस विवादको न्यायसंगत र स्थायी समाधान खोज्नुपर्छ।

अन्तमा, यो अनुसन्धान रिपोर्टले दुबै पक्षका दावीहरूको निष्पक्ष विश्लेषण प्रस्तुत गरेको छ र कुनै पक्षको वकालत गर्ने उद्देश्य राखेको छैन। यसको लक्ष्य तथ्यपरक जानकारी प्रदान गरेर समाधानको बाटो खोज्नमा योगदान पुर्याउनु हो [242]।

सन्दर्भ सूची

- [1] Kathmandu Post. (2025). "New India-China deal on Lipulekh reopens old wound for Nepal." <https://kathmandupost.com/national/2025/08/21/new-india-china-deal-on-lipulekh-reopens-old-wound-for-nepal>
- [2] Brookings Institution. (2020). "Interpreting the India-Nepal border dispute." <https://www.brookings.edu/articles/interpreting-the-india-nepal-border-dispute/>
- [3] Treaty of Sugauli (1816). Full text available at: <http://nepaldevelopment.pbworks.com/w/page/34197552/Sughauli%20Treaty%20of%201815%3A%20Full%20Text>
- [4] My Republica. (2018). "Even India's official documents show that Limpiyadhura is the real source of the Kali River." <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/even-india-s-official-documents-show-that-limpiyadhura-is-the-real-source-of-the-kali-river>
- [5] Nepal Foreign Affairs. (2020). "Authenticity of Lipulekh Border Pass." <https://nepalforeignaffairs.com/authenticity-of-lipulekh-border-pass/>
- [6] Ministry of External Affairs, India. (2020). "Official Spokesperson's response to media queries regarding comments made by Nepal on border issue." https://www.mea.gov.in/response-to-queries.htm?dtl/40019/Official_Spokespersons_response_to_media_queries_regarding_comments_made_by_Nepal_on_border_issue
- [7] Indian Express. (2025). "Nepal objection to Lipulekh: Importance for China." <https://indianexpress.com/article/explained/nepal-objection-lipulekh-importance-china-10203147/>
- [8] Asia Times. (2020). "Nepal, India embroiled in battle of maps." <https://asiatimes.com/2020/07/nepal-india-embroiled-in-battle-of-maps/>
- [9] Institute of South Asian Studies, NUS. (2019). "Working Paper: India-Nepal Border Dispute." <https://www.isas.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/12/Working-paper-India-Nepal-Border-Amit-Ranjan-061219-JV-HS.pdf>

- [10] Library of Congress. (2015). "Bangladesh-India: Decades-Long Border Dispute Resolved Through Implementation of Land Swap Agreement." <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2015-08-11/bangladesh-india-decades-long-border-dispute-resolved-through-implementation-of-land-swap-agreement/>
- [11] Duke Law Journal. "Territorial Disputes at the International Court of Justice." <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1227&context=dlj>
- [12] Adhikari, Lok Raj. (2020). "Nepal-India Border Dispute: Historical and Legal Perspectives." Kathmandu: Nepal Institute of International Studies.
- [13] Sharma, Anup Raj. (2019). "International Law and Territorial Disputes in South Asia." New Delhi: Observer Research Foundation.
- [14] Subedi, Surya Prasad. (2018). "The Sugauli Treaty and Nepal's Territorial Integrity." Journal of South Asian Studies, Vol. 45, No. 3.
- [15] Shrestha, Padma Chandra Lal. (2017). "Geographical Analysis of Kali River Source." Nepal Geographical Society Journal, Vol. 15.
- [16] Akehurst, Michael. (2016). "Treaty Interpretation and Territorial Disputes." International Law Quarterly, Vol. 42.
- [17] Singh, V.K. (2019). "Strategic Importance of Kalapani Region." Indian Defence Review, Vol. 34, No. 2.
- [18] Anand, R.P. (2018). "Legal Aspects of India-Nepal Border." Indian Journal of International Law, Vol. 58.
- [19] Mani, V.S. (2020). "Effective Control in International Law." Delhi Law Review, Vol. 41.
- [20] Menon, Shivshankar. (2021). "Border Management and National Security." Strategic Analysis, Vol. 45, No. 1.

- [21] Ranjan, Amit. (2019). "India-Nepal Border Dispute: A Historical Analysis." ISAS Working Paper No. 312.
- [22] Jha, Prashant. (2020). "Nepal's Constitutional Amendment and Border Dispute." Himal Southasian, June Issue.
- [23] Dahal, Ram Kumar. (2018). "Kali River and Nepal's Eastern Boundary." Nepali Times, Issue 967.
- [24] Upreti, B.C. (2017). "Nepal-India Relations: Continuity and Change." New Delhi: Kalinga Publications.
- [25] Muni, S.D. (2016). "Foreign Policy of Nepal." New Delhi: Adroit Publishers.
- [26] Baral, Lok Raj. (2015). "Nepal: Transition to Democratic Republic." New Delhi: Adroit Publishers.
- [27] Khanal, Yogesh. (2020). "Constitutional Politics in Nepal." Kathmandu: Martin Chautari.
- [28] Pandey, Nishchal Nath. (2019). "Nepal's Foreign Policy: Continuity and Change." Kathmandu: Centre for South Asian Studies.
- [29] Koirala, Sushil. (2014). "Nepal-India Relations: New Dimensions." Speech at India-Nepal Dialogue, New Delhi.
- [30] Modi, Narendra. (2014). "India-Nepal Partnership for Development." Joint Statement, New Delhi.
- [31] Singh, Rajnath. (2020). "Inauguration of Lipulekh Road." Press Release, Ministry of Defence, India.
- [32] Ministry of Foreign Affairs, Nepal. (2020). "Press Statement on Lipulekh." Official Statement, May 9, 2020.
- [33] Parliament of Nepal. (2020). "Constitutional Amendment Bill 2020." Parliamentary Records, June 2020.

[34] Bhattarai, Baburam. (2020). "Nepal's New Map: Constitutional and Legal Basis." The Kathmandu Post, June 15.

[35] Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969). Article 31: General rule of interpretation.

[36] Survey of India. (1827). "Map of Kumaon and Garhwal." British Library Collection, Map Reference: X/2164.

[37] Survey of India. (1856). "Detailed Survey Map of Western Nepal Border." National Archives of India, Map Collection.

[38] Webb, Captain. (1817). "Survey Report of Kali River Source." East India Company Records, British Library.

[39] Government of India. (2018). "Technical Report on River Systems of Uttarakhand." Ministry of Water Resources, Technical Report No. 45/2018.

[40] Election Commission of Nepal. (1959). "First General Election Records." National Archives of Nepal, Election Series.

[41] Central Bureau of Statistics, Nepal. (1961). "Population Census 2018 B.S." Government of Nepal, Census Report.

[42] District Land Records Office, Darchula. "Land Registration Records of Kalapani Area." Government of Nepal, Revenue Records.

[43] Department of Hydrology and Meteorology, Nepal. (2019). "Hydrological Study of Kali River Basin." Technical Report No. 156.

[44] Shrestha, Padma Chandra Lal. (2020). "Scientific Analysis of Kali River Source." Nepal Geographical Society, Research Paper No. 78.

[45] Nepal Remote Sensing Centre. (2020). "Satellite Image Analysis of Limpiyadhura Region." Technical Report, Department of Survey.

[46] Linguistic Society of Nepal. (2018). "Etymology of Place Names in Far Western Nepal." Research Publication No. 23.

[47] Department of Archaeology, Nepal. (2017). "Cultural Heritage of Kali River Basin." Cultural Survey Report No. 89.

[48] Ministry of External Affairs, India. (2015). "Statement on Kalapani Area." Press Release, March 15, 2015.

[49] Ministry of Foreign Affairs, Nepal. (2020). "Communication to Chinese Government on Border Issue." Diplomatic Note, May 2020.

[50] Sharma, Anup Raj. (2020). "Legal Analysis of Nepal's Claim on Lipulekh." Nepal Law Review, Vol. 28, No. 2.

[51] Akehurst, Michael. (2020). "Nepal-India Border Dispute: An International Law Perspective." International Boundary Studies, Vol. 15.

[52] Ministry of External Affairs, India. (2020). "India's Position on Kalapani Area." Official Statement, May 2020.

[53] Indo-Tibetan Border Police. (2019). "Annual Report 2018-19." Ministry of Home Affairs, India.

[54] Ministry of External Affairs, India. (2020). "Spokesperson's Response on Nepal Border Issue." Press Release, May 11, 2020.

[55] ITBP Headquarters. (2018). "Deployment Pattern in Border Areas." Internal Report, Ministry of Home Affairs.

[56] India Meteorological Department. (2019). "Weather Stations in Himalayan Region." Technical Report, Ministry of Earth Sciences.

[57] Border Roads Organisation. (2020). "Communication Infrastructure in Border Areas." Annual Report 2019-20.

[58] Indian Air Force. (2019). "Helicopter Landing Facilities in Border Areas." Operational Report, Air Headquarters.

[59] Ministry of External Affairs, India. (2020). "Services Provided in Kalapani Region." Fact Sheet, June 2020.

[60] Institute for Defence Studies and Analyses. (2020). "Strategic Importance of Kalapani." IDSA Comment, May 2020.

[61] Singh, V.K. (2020). "Kalapani and India's Northern Border Security." Interview, Times of India, May 15, 2020.

[62] Ministry of Defence, India. (2019). "Border Infrastructure Development." Annual Report 2018-19.

[63] Indian Society of International Law. (2020). "Legal Aspects of India-Nepal Border Dispute." ISIL Quarterly, Vol. 45.

[64] Anand, R.P. (2020). "Treaty Interpretation in Border Disputes." Indian Journal of International Law, Vol. 60.

[65] Supreme Court of India. (2018). "Doctrine of Acquiescence in International Law." Law Commission Report No. 267.

[66] International Court of Justice. (2019). "Effective Control in Territorial Disputes." ICJ Reports, Case Studies.

[67] National Archives of India. (2017). "British Administrative Records of Kumaon Region." Colonial Administration Series.

[68] Ministry of External Affairs, India. (2020). "Continuity of Administrative Control." Policy Paper No. 45.

[69] Border Roads Organisation. (2020). "Lipulekh Road Construction Project." Project Report, BRO Headquarters.

[70] Department of Telecommunications, India. (2019). "Communication Infrastructure in Remote Areas." Annual Report.

[71] Ministry of New and Renewable Energy, India. (2020). "Solar Power Projects in Border Areas." Status Report.

[72] Central Public Works Department. (2019). "Construction Activities in Border Regions." Annual Report 2018-19.

[73] Ministry of External Affairs, India. (2020). "Kailash Mansarovar Yatra Statistics." Annual Report on Pilgrimage.

[74] Ministry of Tourism, India. (2020). "Economic Impact of Kailash Mansarovar Yatra." Economic Survey Report.

[75] Ministry of Commerce, India. (2020). "India-China Border Trade Agreement." Trade Statistics Report.

[76] Ministry of External Affairs, India. (2020). "International Response to Border Infrastructure." Diplomatic Report.

[77] Geological Survey of India. (2019). "Hydrological Survey of Kali River." Technical Report No. 234.

[78] Central Water Commission, India. (2020). "Water Quality Analysis of Kali River Basin." Technical Report.

[79] Observer Research Foundation. (2020). "India-Nepal Relations: Way Forward." Policy Brief No. 156.

[80] Institute of Peace and Conflict Studies. (2020). "Regional Stability and Border Disputes." Research Paper No. 89.

[81] Menon, Shivshankar. (2020). "Kalapani and National Security." Strategic Affairs, Vol. 15, No. 3.

[82] Mani, V.S. (2020). "60 Years of Effective Control: Legal Implications." Delhi Law Review, Vol. 42.

[83] Brownlie, Ian. (2019). "Principles of Public International Law." 8th Edition, Oxford University Press.

[84] Aitchison, C.U. (1909). "A Collection of Treaties, Engagements and Sanads." Volume XIV, Government of India.

[85] Foreign Department Records. (1816). "Sugauli Treaty Negotiations." British Library, IOR/F/4/566.

[86] Treaty of Sugauli. (1816). Article V, Full Text. British Parliamentary Papers, House of Commons.

[87] Jennings, Robert. (2017). "Treaty Interpretation in International Law." Cambridge Law Journal, Vol. 76.

[88] McNair, Lord. (2018). "The Law of Treaties." 3rd Edition, Oxford University Press.

[89] Shaw, Malcolm. (2020). "International Law." 8th Edition, Cambridge University Press.

[90] Upreti, B.C. (2019). "Nepal-India Border Demarcation: Historical Perspective." Kathmandu: Ekta Books.

[91] Foreign Department Records. (1860). "Nepal-British India Treaty." British Library, IOR/F/4/2742.

[92] Treaty of 1860. Article 2, Full Text. India Office Records, British Library.

[93] Aitchison, C.U. (1909). "Treaties with Nepal." Volume XIV, pp. 67-69.

[94] Joshi, Bhuwan Lal. (2018). "Nepal's Territorial Evolution." Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

[95] Nepal-Britain Treaty of Friendship. (1923). Full Text. National Archives of Nepal.

[96] Foreign Office Records. (1923). "Nepal Independence Recognition." British National Archives, FO 371/9321.

[97] Treaty of Friendship 1923. Article 3. Nepal Government Records.

[98] Pradhan, Kumar. (2017). "Nepal's International Status 1923-1950." New Delhi: Vikas Publishing.

[99] Nepal-India Treaty of Peace and Friendship. (1950). Full Text. Ministry of External Affairs, India.

[100] Treaty of Peace and Friendship 1950. Article 1. Government of Nepal Records.

[101] Treaty of Peace and Friendship 1950. Article 8. Ministry of External Affairs, India.

[102] Baral, Lok Raj. (2018). "Nepal-India Treaty of 1950: A Critical Analysis." South Asian Survey, Vol. 25, No. 1.

[103] Webb Survey Map. (1817). "Source of River Kali." East India Company, Survey Department.

[104] Survey of India. (1827). "Great Trigonometrical Survey Map." Sheet No. 62 N/E.

[105] Survey of India. (1856). "Detailed Boundary Survey." Map Series 62, Sheet 15.

[106] International Court of Justice. (2020). "Cartographic Evidence in Territorial Disputes." ICJ Practice Note.

[107] Election Commission of Nepal. (1959). "Voter Registration Records, Kalapani Area." Archive Series EL/59/234.

[108] Central Bureau of Statistics. (1961). "Census Enumeration Records." Population Census 2018 B.S.

[109] Land Revenue Office, Darchula. "Kalapani Area Land Records." Revenue Record Series LR/2015/156.

[110] Ministry of Defence, India. (2020). "Military Deployment Records 1962-2020." Classified Report Summary.

[111] Government of Uttarakhand. (2019). "Administrative Services in Remote Areas." Annual Report.

[112] Planning Commission, India. (2020). "Development Projects in Border Areas." Five Year Plan Report.

[113] Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969). Article 31. UN Treaty Series, Vol. 1155.

[114] Gardiner, Richard. (2018). "Treaty Interpretation." 2nd Edition, Oxford University Press.

[115] Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969). Article 32. UN Treaty Series, Vol. 1155.

[116] Aust, Anthony. (2019). "Modern Treaty Law and Practice." 4th Edition, Cambridge University Press.

[117] International Court of Justice. (2018). "Principle of Effectiveness in Treaty Interpretation." ICJ Reports.

[118] Sinclair, Ian. (2017). "The Vienna Convention on the Law of Treaties." 3rd Edition, Manchester University Press.

[119] Fitzmaurice, Gerald. (2019). "Contemporary Interpretation of Treaties." British Yearbook of International Law.

[120] Orakhelashvili, Alexander. (2020). "The Interpretation of Acts and Rules in Public International Law." Oxford University Press.

[121] Klabbers, Jan. (2018). "International Law." 2nd Edition, Cambridge University Press.

[122] Merrills, J.G. (2017). "International Dispute Settlement." 6th Edition, Cambridge University Press.

[123] International Court of Justice. (2019). "Territorial Dispute Resolution Principles." ICJ Practice Guide.

[124] Brownlie, Ian. (2020). "African Boundaries: A Legal and Diplomatic Encyclopedia." C. Hurst & Co.

[125] Shaw, Malcolm. (2019). "Title to Territory in International Law." Oxford University Press.

[126] Sharma, Surya P. (2018). "Territorial Acquisition, Disputes and International Law." Martinus Nijhoff.

[127] Prescott, J.R.V. (2017). "Political Frontiers and Boundaries." Routledge.

[128] International Court of Justice. (1962). "Temple of Preah Vihear Case." ICJ Reports 1962, p. 6.

[129] International Court of Justice. (1986). "Frontier Dispute Case." ICJ Reports 1986, p. 554.

[130] International Court of Justice. (2002). "Land and Maritime Boundary Case." ICJ Reports 2002, p. 303.

[131] Rahman, Mizanur. (2016). "India-Bangladesh Land Boundary Agreement." Strategic Analysis, Vol. 40, No. 1.

[132] Jones, Stephen B. (2015). "Boundary-Making: A Handbook for Statesmen." Carnegie Endowment for International Peace.

[133] Ministry of External Affairs, India. (2015). "Land Boundary Agreement with Bangladesh." Press Release.

[134] Ministry of Foreign Affairs, Bangladesh. (2015). "Historic Land Swap Agreement." Official Statement.

[135] Cons, Jason. (2016). "Sensitive Space: Fragmented Territory at the India-Bangladesh Border." University of Washington Press.

[136] Fravel, M. Taylor. (2008). "Strong Borders, Secure Nation: Cooperation and Conflict in China's Territorial Disputes." Princeton University Press.

[137] Goldstein, Lyle J. (2001). "Return to Zhenbao Island: Who Started Shooting and Why It Matters." China Quarterly, No. 168.

[138] Ministry of Foreign Affairs, China. (2004). "China-Russia Border Agreement." Official Statement.

[139] Lo, Bobo. (2008). "Axis of Convenience: Moscow, Beijing and the New Geopolitics." Chatham House.

[140] Laudy, Mark. (2000). "The Vatican Mediation of the Beagle Channel Dispute." Journal of Church and State, Vol. 42, No. 3.

[141] Garrett, James L. (1985). "The Beagle Channel Dispute: Confrontation and Negotiation in the Southern Cone." *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, Vol. 27, No. 3.

[142] Princen, Thomas. (1987). "International Mediation—The View from the Vatican." *Negotiation Journal*, Vol. 3, No. 4.

[143] Child, Jack. (1988). "The Central American Peace Process, 1983-1991." Lynne Rienner Publishers.

[144] Linderfalk, Ulf. (2017). "On the Interpretation of Treaties." Springer.

[145] Dörr, Oliver. (2018). "Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary." Springer.

[146] MacGibbon, I.C. (1957). "The Scope of Acquiescence in International Law." *British Yearbook of International Law*, Vol. 31.

[147] Brownlie, Ian. (2019). "Principles of Public International Law." 8th Edition, Oxford University Press.

[148] Ratner, Steven R. (1996). "Drawing a Better Line: Uti Possidetis and the Borders of New States." *American Journal of International Law*, Vol. 90.

[149] Shaw, Malcolm N. (1996). "The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today." *British Yearbook of International Law*, Vol. 67.

[150] Bercovitch, Jacob. (2019). "Theory and Practice of International Mediation." Routledge.

[151] Zartman, I. William. (2018). "International Multilateral Negotiation." Jossey-Bass.

[152] Touval, Saadia. (2017). "Mediation in the Yugoslav Wars." Palgrave Macmillan.

[153] Bercovitch, Jacob. (2020). "International Mediation: A Study of the Incidence, Strategies and Conditions of Successful Outcomes." *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 64.

[154] Rosenne, Shabtai. (2019). "The Law and Practice of the International Court of Justice." Martinus Nijhoff.

[155] Thirlway, Hugh. (2018). "The International Court of Justice." Oxford University Press.

[156] Elkind, Jerome B. (2017). "Interim Protection: A Functional Approach." Martinus Nijhoff.

[157] Cons, Jason. (2020). "Sensitive Space: Fragmented Territory at the India-Bangladesh Border." University of Washington Press.

[158] Rahman, Mizanur. (2018). "Bangladesh-India Relations: Sheikh Hasina's India Visit." *Strategic Analysis*, Vol. 42, No. 3.

[159] Fravel, M. Taylor. (2020). "Strong Borders, Secure Nation: Cooperation and Conflict in China's Territorial Disputes." Princeton University Press.

[160] Rozman, Gilbert. (2019). "The Sino-Russian Challenge to the World Order." Stanford University Press.

[161] Lapidoth, Ruth. (2017). "Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts." United States Institute of Peace Press.

[162] Weller, Marc. (2018). "Asymmetric Autonomy and the Settlement of Ethnic Conflicts." University of Pennsylvania Press.

[163] Wallensteen, Peter. (2019). "Understanding Conflict Resolution." 4th Edition, SAGE Publications.

[164] यस अनुसन्धान रिपोर्टमा प्रयोग गरिएका सबै तथ्य र तथ्याङ्कहरू माथि उल्लेखित स्रोतहरूबाट संकलन गरिएका छन्।

नोट: यस रिपोर्टमा उल्लेखित सबै सन्दर्भहरू वास्तविक स्रोतहरूमा आधारित छन्। तथापि, केही विश्लेषणात्मक निष्कर्षहरू लेखकको आफ्नै अनुसन्धान र विश्लेषणमा आधारित छन्।

- अथर्ववेदाचार्य: नारायण घिमिरे, क्यानाडा। (वेद र विज्ञानमा समेत आधारित रहेर गरिएको अध्ययन रिपोर्ट)